

Magdalena Skarżyńska-Wawrykiewicz, Leszek Wawrykiewicz

Rola badań architektonicznych prowadzonych w zabytkach na przykładzie adaptacji przedzamcza w Lidzbarku Warmińskim

The role of architectonic research carried out in historical buildings on the example of adaptation of the bailey in Lidzbark Warmiński

Wprowadzenie

Badania architektoniczne zabytku prowadzące do rozwarstwienia chronologicznego jego struktury, ustalenia technik i materiałów budowlanych zastosowanych w ramach poszczególnych faz budowlanych oraz przemian jego formy architektonicznej, umożliwiające dokonanie na tej podstawie rzetelnego wartościowania substancji zabytkowej i wyznaczenia priorytetów natury konserwatorskiej powinny mieć charakter podstawowego zabiegu wykonywanego przed rozpoczęciem czynności projektowych, a następnie prowadzonego w trakcie realizacji inwestycji w zabytku. Rozwiązanie takie powinno mieć zastosowanie zwłaszcza w przypadku zabytku, którego odległa chronologia może wskazywać na jego powstanie przynajmniej w dwóch fazach budowlanych. Zakres prowadzonych w zabytku badań architektonicznych, zarówno wyprzedzających inwestycję, jak i równoczesnych z nią, powinien podlegać ocenie merytorycznej służb konserwatorskich, gdyż ma on bezpośredni wpływ na wskazanie wymogów konserwatorskich. Określenie, co podlega ochronie konserwatorskiej i co powinno być wyeksponowane w ramach adaptacji zabytku, powinno leżeć po stronie urzędu konserwatorskiego, a nie, jak ma to niekiedy miejsce, wyłącznie osób przeprowadzających badania, zazwyczaj związanych z inwestorem. W przypadkach tego wymagających urząd konserwatorski może korzystać ze wsparcia niezależnych naukowców i praktyków z danej dziedziny.

Badania architektoniczne – ich cel i metodyka

Badania architektoniczne według zapisów art. 3 ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami to „działania ingerujące w substancję zabytku

Introduction

Architectonic research of a historic building, leading to chronological stratification of its structure, identification of techniques and building materials used within particular stages of its construction and transformations of its architectonic form, allowing for carrying out on that basis of a thorough evaluation of the historic substance and establishing conservation priorities, ought to constitute essential treatment applied before commencing any project work and subsequently continued while carrying out an investment in the monument. Such a solution should be applied especially in the case of a historic building whose far-reaching chronology could indicate that it was erected during at least two stages of construction. The range of architectonic research carried out in the historic building, both that preceding the investment and that conducted at the same time with it, should undergo a factual assessment by conservation services since it has a direct influence on indicating conservation requirements. Determining what is under conservation protection and what should be exposed during monument adaptation ought to be decided by the conservation office and not, as it sometimes happens, only by the people conducting the research and usually associated with the investor. In certain cases if necessary the conservation office can ask for support of independent scientists and practitioners from a given field of knowledge.

Architectonic research – its purpose and methodology

Architectonic research, according to the art. 3 of the Act from July 23, 2003, concerning protection and care about monuments, means “activities interfering into the

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

ku, mające na celu rozpoznanie i zadokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń”. Badaniami architektonicznymi powinny zatem być obligatoryjnie obejmowane zabytki posiadające długą chronologię, obejmującą przynajmniej dwa okresy architektoniczne, których zakres i stopień występowania oraz stan zachowania substancji zabytkowej je reprezentującej może zaważyć na wartościowaniu danego zabytku i ustaleniu priorytetów natury konserwatorskiej.

Metodyka badań zabytków architektury wymaga jednak przed rozpoczęciem działań ingerujących w substancję zabytku przeprowadzenia badań metodami nieniszczącymi, czyli obejmujących przeprowadzenie kwerendy archiwalnej i bibliograficznej oraz oględzin obiektu, a następnie dokonanie pomiarów, niekiedy także badań np. metodą elektrooporową i termowizyjną¹. Należy jednak podkreślić, że od rzetelnego przeprowadzenia badań w tym zakresie zależy prawidłowość badań architektonicznych. Badania zabytku metodami nieniszczącymi umożliwiają postawienie pierwszych pytań badawczych, ale także – co istotne dla zabytku – przyjęcie takiego harmonogramu badań, by w ich trakcie doszło do możliwie jak najmniejszych zniszczeń substancji zabytkowej. Badania architektoniczne powinny zostać także poprzedzone badaniami konserwatorskimi tynków i warstw malarskich, które dodatkowo mogą wprowadzić pewne ograniczenia w harmonogramie i zasięgu badań architektonicznych oraz rzucić dodatkowe światło na dzieje budowli.

Celem badań jest określenie struktury pierwszej budowli oraz późniejszych faz budowlanych. Badania powinny zatem polegać na analizie materiału użytego do budowy oraz zastosowanych technik budowlanych i obejmować wszystkie elementy składowe zabytku, łącznie z konstrukcjami drewnianymi wchodzącymi w skład budowli murowanej, np. więźbą dachową². Ważną część badań stanowi analiza powiązań naroży murów, czyli tzw. węzłów, oraz styków i szczelin występujących w murach zabytku. W przypadku obiektów tynkowanych niezbędne jest w tym celu wykonanie właściwych odkrywek pasowych, punktowych i – w zależności od potrzeby – odkrywek różnego kształtu i wielkości³, a następnie zinventaryzowanie odkrytych w ten sposób relikwów. Mury ceglane wymagają przeprowadzenia analizy porównawczej wymiarów zastosowanej w nich cegły. W uzasadnionych przypadkach, gdy datowanie zabytku metodami opisanymi powyżej jest z jakichś przyczyn utrudnione, oraz w odniesieniu do cennych obiektów może się okazać niezbędne przeprowadzenie również badań dendrochronologicznych zabytkowego drewna budowlanego, zachowanego w badanych obiektach. W zabytkach o długiej chronologii badaniom architektonicznym powinny towarzyszyć badania archeologiczne.

Biorąc pod uwagę złożoność działań wykonywanych w ramach badań architektonicznych, specyfikę tematu oraz to, że dotyczą one obiektu kubaturowego o złożonej niekiedy formie przestrzennej, wyniki badań nie mogą przybrać jedynie formy opisowej, ale także graficznej, mającą charakter inwentaryzacji dokonanych odkryć oraz próby rekonstrukcji poszczególnych faz budowlanych zabytku. Podkreślenia wymaga fakt, iż dokumen-

historic substance, aimed at identifying and documenting the original form of the building object and establishing the range of its further transformations”. Therefore, architectonic research should obligatorily be conducted in historic buildings with long chronology involving at least two architectonic periods whose range and degree of occurrence, as well as the state of preservation of the historic substance representing them, could influence both the evaluation of a given historic building and establishing conservation priorities.

Methodology of research of architectural monuments, however, requires that, before commencing any research that would interfere into the historic substance, research is conducted using non-destructive methods such as carrying out an archive and bibliographic preliminary research, followed by taking measurements, and sometimes using e.g. electrical resistivity imaging and thermo-visual method¹. However, it should be emphasised that correctness of architectonic research depends in this respect on carrying out thorough research. Examining a historic building using non-destructive methods allows for posing first research questions, but also – what is essential for the historic building – for approving such a research timetable that the damage to historic substance resulting from it could be as little as possible. Architectonic research should also be preceded by conservation research on the plaster and painted layers, which could additionally introduce certain restrictions in the timetable and the range of architectonic research, as well as throw additional light on the history of the building.

The aim of research is determining the structure of the original building and its later building stages. Therefore, research should involve the analysis of used building material and applied building techniques and encompass all the integral elements of the historic building, together with timber constructions included in the masonry building e.g. roof rafter framing². An important part of research is the analysis of wall corner binding i.e. the so called gussets, joints and cracks occurring in the walls of the monument. In case of plastered objects it is necessary to take proper strip or point samples and, if necessary, take samples of various shape and size³, and then complete an inventory of the relics discovered in this way. Brick walls require conducting a comparative analysis of the size of brick used to build them. In justified cases, when dating of the monument using the above described methods is for some reason difficult or in reference to valuable objects, it can be indispensable to carry out dendrochronological tests on historical timber preserved in the examined objects. In historic constructions with long chronology, architectonic research ought to be accompanied by archaeological excavations.

Considering the complexity of actions performed in the course of architectonic research, specificity of the subject, and the fact that they refer to a cubic capacity object with sometimes a complex spatial form, research results must have not only a descriptive form but also a graphic one which could serve as an inventory of discoveries and an attempt at reconstruction of individual stages of the building construction. It should be emphasised, that documentation used in administrative proceedings, e.g. when obtaining a permit for carrying out

tacja występująca w postępowaniu administracyjnym, np. w sprawie wydania pozwolenia na prowadzenie prac w zabytku, w tym i interesująca nas dokumentacja badań architektonicznych, podlega – jako dowód w sprawie – merytorycznej ocenie urzędu konserwatorskiego.

Potrzeba analizy architektonicznej zabytku na przykładzie przedzamcza w Lidzbarku Warmińskim

Zabytek tej rangi co przedzamcze towarzyszące zamkowi biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim, które może poszczycić się długą i bogatą historią sięgającą czasów średniowiecza, i które posiada ogromne znaczenie w zachowaniu wartości i odbiorze wizualnym jednej z najbardziej znanych polskich warowni, bezapelacyjnie wymagał – w sytuacji remontu oraz adaptacji – przeprowadzenia rzetelnych badań naukowych, zakończonych wykonaniem profesjonalnej dokumentacji konserwatorskiej. Przykład tego zabytku pokazuje, jak istotne jest dokonanie kwerendy archiwalnej i bibliograficznej, postawienie właściwych pytań badawczych i podjęcie próby odnalezienia na nie odpowiedzi, przeprowadzenie wszechstronnych badań w terenie, obejmujących m.in. wykonanie celowych odkrywek architektonicznych, uwzględniających także wyniki kwerendy archiwalnej, i w końcu rzetelne zadokumentowanie wyników tych badań, tak by mogły one posłużyć nie tylko do remontu lub adaptacji, lecz także do usystematyzowania wiedzy o tym zabytku⁴.

Rozpoczęte w 2008 r. działania związane z adaptacją przedzamcza w Lidzbarku Warmińskim na centrum konferencyjno-wypoczynkowe ze statusem czterech gwiazdek – Hotel Krasicki****⁵ stwarzały doskonałą możliwość wypełnienia obowiązku wszechstronnego poznania i zadokumentowania zabytku, który to obowiązek spoczywa na nas – spadkobiercach dziedzictwa kulturowego. Prowadzone prace remontowo-adaptacyjne potwierdziły, jak ważnym i jak jeszcze nierozpoznanym zabytkiem są obiekty przedzamcza.

Dzieje budowlane przedzamcza w Lidzbarku Warmińskim w świetle dotychczasowych badań

Zachowana do czasów współczesnych siedziba biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim została wzniesiona w miejscu o wysokich walorach obronnych, w widłach dwóch rzek: Łyny i jej dopływu – Symsarny (ryc. 2). Przed jej powstaniem istniała w Lidzbarku Warmińskim, zwanym już od 2. poł. XIII w. *Heilsberg*, drewniano-ziemna strażnica, stanowiąca ośrodek administracji terytorialnej dominium warmińskiego, a wcześniej pruski gród *Lecharg*⁶. Przyjęło się, że za rezydencję biskupią obrano Lidzbark Warmiński w połowie XIV w., podejmując trud budowy murowanego, znanego nam zamku⁷. Już jednak poprzedniczka zamku, wspomniana drewniano-ziemna strażnica, jak stara się udowodnić J. Sikorski, stanowiła przez długie lata XIV wieku siedzibę biskupów warmińskich (od 1315 r. do 1373 r., kiedy to zakończono budowę zamku)⁸. Lokalizacji tejże drewniano-ziemnej warowni biskupiej J. Sikorski upatruje na

work in a historic building, including the documentation of architectonic research that we are interested in, is subject – as evidence in the case – to the factual evaluation of the conservation office.

The need for architectonic analysis of a historic building on the example of the bailey in Lidzbark Warmiński

A monument of such rank as the bailey that accompanied the castle of the Warmia bishops in Lidzbark Warmiński, which can boast of a long and eventful history reaching the medieval times, and which is of immense significance for the preservation of values and visual reception of one of the most famous Polish strongholds, categorically required – during renovation and adaptation – conducting thorough scientific research concluded by collecting a professional conservation documentation. The example of such a historic building shows how important it is to make an archival and bibliographic preliminary research, to pose appropriate research questions and to try to answer them, to carry out thorough field research involving e.g. collecting deliberate architectonic test samples and taking into account results of archival preliminary research, and finally to document the results of the research, so that they can be used not only for renovation or adaptation, but also for systematizing the knowledge concerning the monument⁴.

Commenced in 2008, activities connected with the adaptation of the bailey in Lidzbark Warmiński into a conference and leisure centre of four-star standard – Hotel Krasicki****⁵, provided an excellent opportunity for fulfilling the duty we have – as the beneficiaries to cultural heritage – of thoroughly examining and documenting the monument. Conducted renovation-adaptation work confirmed how important a monument, though still not properly recognized, are the objects of the bailey.

The building history of the bailey in Lidzbark Warmiński in the light of the research conducted so far

The seat of bishops of Warmia in Lidzbark Warmiński, preserved until today, was erected on a defensive site in the bifurcation of two rivers: the Łyna and its tributary – the Symsarna (fig. 2). Before it in Lidzbark Warmiński, known since the second half of the 13th c. as *Heilsberg*, there existed a timber-and-earth watchtower which constituted a centre of territorial administration in the Warmia dominium, and still earlier a Prussian hill fort of *Lecharg*⁶. It has been assumed that Lidzbark Warmiński became the bishop's seat in the mid-14th c., when the effort was made to erect the masonry castle we are familiar with⁷. However, J. Sikorski has been trying to prove that the predecessor of the castle, the already mentioned timber-and-earth watchtower, constituted the seat of the Bishops of Warmia for many years in the 14th c. (from 1315 till 1373 when building of the castle was completed)⁸. J. Sikorski believes that the timber-and-earth bishop's stronghold was located north of the castle, name-

północ od zamku, czyli w miejscu późniejszego północnego przedzamcza (młyńskiego), podkreślając przy tym jej znaczne rozmiary, pozwalające pomieścić aż 250 koni⁹.

Murowana warownia lidzbarska powstała w swej pierwotnej formie przy udziale i wkładzie trzech kolejnych biskupów: Jana I z Miśni – za którego rządów w latach 1350–1355 udało się wznieść fundamenty zamku jako budowli trójskrzydłowej, wraz z bramami północną i południową (na tarasie)¹⁰; Jana II Stryprocka – któremu przypisuje się ukończenie w latach 1355–1373 budowy zamku, w tym rozszerzenie programu użytkowego do czterech skrzydeł oraz wykonanie sklepień niektórych z pomieszczeń¹¹; wreszcie Henryka III Sorboma – którego dziełem stały się krużganki zamkowe, mury przedzamcza oraz fosy¹² (co A. Rzempołuch, A. Kąsinowski oraz H. Domańska łączą z latami 1373–1401, a J. Sikorski, P. Birecki oraz J. Salm z latami 1385–1392)¹³.

Budowli zamkowej już w XIV w. miały towarzyszyć dwa przedzamcza: północne – z młynem (należącym ze swymi siedmioma kołami do największych na Warmii), tartakiem i szlifiernią oraz południowe – według niektórych wyłącznie ze stajnią i wozownią¹⁴, według innych także z siedzibą wójta krajowego¹⁵.

Forma przedzamcza południowego budowanego staraniem biskupa Henryka III Sorboma w 4. ćw. XIV w. pozostaje w dotychczasowej literaturze kwestią nie do końca rozstrzygniętą. Autorzy *Leksykonu zamków w Polsce* podkreślają, że „mniej wyraźnie (w porównaniu z zamkiem – dop. aut.) przedstawiają się dzieje przekształceń obu przedzamczy”¹⁶. Co w takiej sytuacji rozumiały, podają oni jedynie, że przedzamcze powstało w wyniku przebudowy w I poł. XV w., jednak po 1420 r. (najpierw skrzydło zachodnie, następnie wschodnie, w końcu obwarowania z bramą w kurtynie południowej oraz baszta południowo-wschodnia). Nieco bardziej szczegółowo dzieje budowlane przedzamcza starają się określić badacze, którzy pochylił się nad lidzbarskim zespołem zamkowym jako pierwsi po II wojnie światowej. Według A. Kąsinowskiego, który w latach 60. XX w. przeprowadził powierzchniowe badania architektoniczne przedzamcza, po fazie budowy murów obwodowych, mającej miejsce za biskupa Henryka III Sorboma, doszło do realizacji tego zespołu w kilku etapach, obejmujących w sumie dwa wieki: XV i XVI¹⁷. W jego ocenie w pierwszej kolejności powstało skrzydło zachodnie oraz mur oporowy fosy pośredniej, ale także mury obwodowe przedzamcza – wschodni i południowy (1420–1440), następnie, po rozbiórce części murów obwodowych, nastąpiła budowa skrzydła wschodniego i jednocześnie budowa baszty południowo-wschodniej (po 1466 r.), dalej wzniesienie lub przemurowanie muru południowego z bramą wjazdową na dziedziniec, ale także budowa murów przegrodowych fosy pośredniej (ok. 1480 r.), w końcu wykonanie wieży we wschodnim murze przegrodowym fosy pośredniej oraz muru przegrodowego w międzymurzu zachodnim (ok. 1500 r.)¹⁸. H. Domańska, opierając się także na wynikach badań A. Kąsinowskiego, przyjmuje nieco odmienną chronologię prac budowlanych prowadzonych w okresie średniowiecza na lidzbarskim przedzamczu¹⁹. Stwierdza, że w ostatniej ćwierci XIV w. powstały mury obronne przedzamcza, a dopiero w kolejnych latach, tj. ok. poł. XV w. – skrzy-

ly on the site of the later northern bailey (mill), and emphasizes its remarkable size allowing for stabling up to 250 horses⁹.

The original form of the masonry stronghold in Lidzbark was contributed to by three consecutive bishops: Jan I from Meisen – during whose reign in the years 1350–1355 the foundations of the castle as a three-wing construction were built, together with the north and south gate (on the terrace)¹⁰; Jan II Stryprock – who is attributed the completion of the castle construction in the years 1355–1373, including expanding its utility program to four wings and building vaults in several rooms¹¹; and finally Henry III Sorbom – who was responsible for the castle gallery, bailey walls and moats¹² (which A. Rzempołuch, A. Kąsinowski and H. Domańska associate with the period of 1373–1401, and J. Sikorski, P. Birecki and J. Salm with the years 1385–1392)¹³.

Already in the 14th c. the castle was to be accompanied by two baileys: northern – with a flour mill (which with its seven wheels was one of the biggest in Warmia), a sawmill and a grinding workshop, and southern – according to some, only with the stables and carriage house¹⁴, according to others, also with the seat of the country alderman (wójt krajowy)¹⁵.

The form of the south bailey, built by the efforts of Bishop Henry III Sorbom in the 4th quarter of the 14th c., has remained an unresolved question in the literature so far. Authors of the *Lexicon of Castles in Poland* emphasise that “the history of transformations of both baileys is less clear (in comparison with the castle – author’s note)”¹⁶. Understandably in the given situation, they state only that the bailey was created as a result of a transformation in the 1st half of the 15th c., though no earlier than 1420 (first the west wing, then the east, and finally fortifications with the gate in the south curtain, and the south-eastern tower). Slightly more detailed building history of the bailey was presented by the scientists who were the first after the World War II to concentrate on the castle complex in Lidzbark. According to A. Kąsinowski, who in the 1960s carried out surface architectonic research in the bailey, after the stage of building the perimeter walls which took place during the rule of Bishop Henry III Sorbom, the complex was realised in several stages which altogether lasted throughout two centuries: the 15th and the 16th¹⁷. In his opinion, the first to be erected were the west wing and the retaining wall of the intermediate moat, but also the perimeter walls of the bailey – the eastern and southern (1420–1440); then, after a part of perimeter walls was demolished, the east wing was built and at the same time the south-eastern tower (after 1466), then the south wall with the entrance gate to the courtyard was either erected or rebuilt, but also division walls of the intermediate moat were built (app. 1480), and finally the tower in the east division wall of the intermediate moat and the division wall in the west intermural space were made (circa 1500)¹⁸. H. Domańska, basing also on the research results presented by A. Kąsinowski, assumes slightly different chronology of the building work carried out in the Lidzbark bailey during the medieval period¹⁹. She claims that the defensive walls of the bailey were built during the last quarter of the 14th c., and only later i.e. about the mid-15th c. – the

Ryc. 1. Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim – widok z dziedzińca przedzamcza zaadaptowanego na Hotel Krasicki. Fot. L. Wawrykiewicz, 2011

Fig. 1. Castle of the bishops of Warmia in Lidzbark Warmiński – view from the bailey courtyard adapted into Hotel Krasicki. Photo by L. Wawrykiewicz, 2011

Ryc. 2. Zamek rezydencjonalny biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim wraz z przedzamczem południowym (przed przebudową) oraz młynem w miejscu przedzamcza północnego – widok z lotu ptaka. Fot. Wojciech Wójcik, 2008

Fig. 2. Residential castle of the bishops of Warmia in Lidzbark Warmiński with the south bailey (before its alteration) and the flour mill on the site of the north bailey – a bird's-eye view. Photo by Wojciech Wójcik, 2008

Ryc. 3. Najstarszy widok zamku lidzbarskiego i jego przedzamcza z 4. ćw. XVI w. Miedzioryt Alipranda Capriola według rys. Tomasza Tretera. Ryc. nr 71 z dzieła *Theatrum virtutum D. Stanislai Hosii*, Roma 1588

Fig. 3. The oldest view of the castle in Lidzbark and its bailey from the 4th quarter of the 16th c. Copperplate by Alipranda Capriolo according to a drawing by Tomasz Treter. Fig. no 71 from the work entitled *Theatrum virtutum D. Stanislai Hosii*, Roma 1588

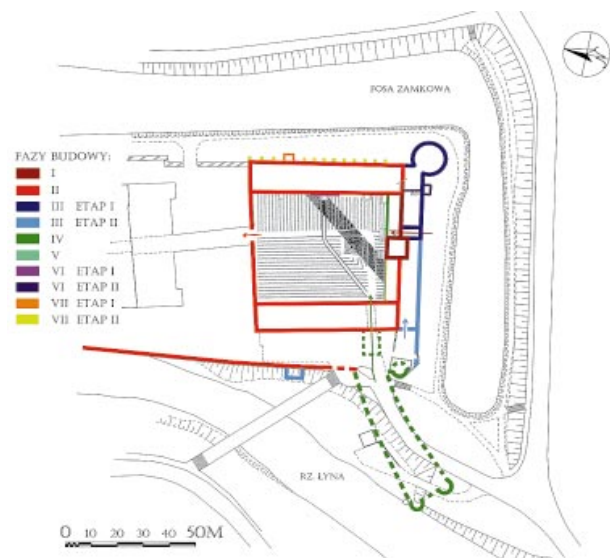
Ryc. 4. Prospekt Lidzbarka z pocz. XVIII w. Miedzioryt z dzieła S. Fabera, *Die ausführliche Lebens-Beschreibung Carls des XII*, t. 7, Frankfurt/M. und Leipzig 1708. Ryc. ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu (fot. Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie)

Fig. 4. A view of Lidzbark from the beginning of the 18th c. Copperplate from the work by S. Faber, *Die ausführliche Lebens-Beschreibung Carls des XII*, vol. 7, Frankfurt/M. und Leipzig 1708. Fig. from the collection in the Regional Museum in Torun (Photo: Museum of Warmia and Masuria in Olsztyn)

Ryc. 5. Panorama Lidzbarka z mapy Warmii wykonanej w 1755 r. przez Jana Fryderyka Enderscha na zamówienie bpa Adama Stanisława Grabowskiego

Fig. 5. Panorama of Lidzbark from the map of Warmia made in 1755 by Jan Fryderyk Endersch, commissioned by Bishop Adam Stanisław Grabowski

Ryc. 6. Próba rozwarstwienia chronologicznego zabudowy przedzamcza pod względem kolejności powstawania poszczególnych obiektów. Liniami przerywanymi zaznaczono obiekty znane ze źródeł pisanych, ikonograficznych lub o których istnieniu świadczą relikty architektoniczne. W obrębie dziedzińca rysunek nawierzchni sprzed adaptacji na hotel. Rys. M. Skarżyńska-Wawrykiewicz, 2011

Fig. 6. An attempt at chronological stratification of the bailey buildings as far as the order of constructing particular objects was concerned. Dotted lines indicate objects known from written records, iconography or whose existence was confirmed by architectonic relics. Within the courtyard the sketch of the surface from before the adaptation into a hotel. Drawn by M. Skarżyńska-Wawrykiewicz, 2011

dło zachodnie oraz mury obwodowe z basztą południowo-wschodnią, ok. 1480 r. (po rozbiórce wcześniejszych murów) – skrzydło wschodnie oraz mur południowy. Rozbiórkę murów pierwszej fazy budowy przedzamcza, tj. powstałych w latach 1373–1401, pod budowę obecnego dwuskrzydłowego założenia, stwierdza przedstawiciel kolejnego pokolenia badaczy zamku lidzbarskiego – A. Rzempołuch²⁰. Widzi on następującą kolejność prac budowlanych prowadzonych po 1420 r. na terenie lidzbarskiego przedzamcza: przed poł. XV w. budowę skrzydła zachodniego i muru oporowego fosy pośredniej, a także – tuż po nich – budowę skrzydła wschodniego, narożnej baszty południowo-wschodniej oraz muru południowego; pod koniec XV w. budowę murów przegrodowych fosy pośredniej, zachodniego muru zewnętrznego, biegnącego wzdłuż zamku i przedzamcza, południowego muru łączącego dwa skrzydła przedzamcza, w którym zostaje umieszczony jedyny wjazd. Jak podają zgodnie badacze, długi czas budowy założenia wynikał zapewne z licznych pożarów, mających miejsce w XV w. (1400, 1442)²¹. B. Guerquin, autor sztandarowej publikacji poświęconej zamkom z terenu Polski, nadmienia jedynie o XV- i XVI-wiecznej chronologii zabudowy powstałej wzdłuż dłuższych z boków przedzamcza²².

Joanna Wańkowska-Sobiesiak, autorka ostatnich badań architektonicznych, które były podstawą do projektu adaptacji przedzamcza na hotel, pisze z kolei, że mur południowy oraz wieżę z machikułami lub hurdycją wzniesiono w 2 poł. XIV w., w latach 1373–1401 powstały mury zachodni i wschodni, w 1420 r. skrzydło zachodnie oraz mur północny, po 1480 r. do pocz. XVI w. wzniesiono skrzydło wschodnie, związaną z nim basztę południowo-wschodnią oraz zewnętrzny mur międzymurza południowego z murami poprzecznymi, zaś pod koniec XV w. powstał zewnętrzny mur międzymurza zachodniego²³.

Pewna różnorodność w ustaleniu dziejów budowlanych przedzamcza, którą starano się powyżej unaocznić, wynikała zapewne mimo wszystko z niewielkiego dotychczas rozpoznania jego obiektów. Co istotne, w przytaczanej powyżej literaturze przyjęto zgodnie, że dojazd do zamku odbywał się od północy, przez bramę północną (Młyńską), dalej międzymurzem zachodnim i południowym, przez bramę południową, przedzamcze i wreszcie częściowo zwodzony most nad fosą pośrednią (w południowej części wsparty na ceglanych filarach) oraz bramę na tarasie południowym zamku, którą niekiedy lokalizuje się w głębokiej fosie pośredniej²⁴. Choć uwadze niektórych badaczy warowni lidzbarskiej uszedł zewnętrzny ryzalit skrzydła południowego, to należy podkreślić, że już H. Domańska odczytała w nim prostokątną basztę, zwaną „Czerwoną Wieżą”²⁵. Dotychczasowe ustalenia w zakresie przebiegu dojazdu do zamku biskupiego obalily w ostatnim czasie wyniki badań archeologicznych prowadzonych w obrębie południowego międzymurza w ramach adaptacji przedzamcza na hotel w latach 2008–2009 przez Radosława Hermana²⁶. Według najnowszych analiz dojazd do zamku wiódł od południa, a dokładnie od południowego wschodu (w ramach tychże badań odkryto m.in. mury gotyckiej wieży obronnej wtopione w skrzydło południowe, które były

west wing and the perimeter walls with the south-eastern tower, while the east wing and the south wall were erected about 1480 (after earlier walls had been dismantled). Demolition of the walls from the first stage of building the bailey, i.e. those erected during the years 1373–1401, in order to build the present two-wing complex, was confirmed by a representative of the next generation of scientists researching the castle in Lidzbark – A. Rzempołuch²⁰. He saw the following order of construction work conducted in the area of the Lidzbark bailey after 1420: before the mid-15th c. the west wing and the retaining wall of the intermediate moat were built, as well as – just afterwards – the east wing, the south-east corner tower and the south wall were erected; towards the end of the 15th c. division walls of the intermediate moat were built, as well as the west outer wall running along the castle and bailey, and the south wall linking the two wings of the bailey, in which the only entrance was made. The scientists agree that the lengthy construction time of the complex must have been caused by numerous fires that occurred in the 15th c. (1400, 1442)²¹. B. Guerquin, the author of a flagship publication devoted to castles in Poland, mentions only the 15th- and 16th-century chronology of the buildings erected along the longer sides of the bailey²².

Joanna Wańkowska-Sobiesiak, the author of the recent architectonic research which constituted the basis for the project of the bailey adaptation into a hotel wrote, in turn, that the south wall and the tower with machicolations or a brattice were erected in the 2nd half of the 14th c., in the years 1373–1401 the west and east walls were built, in 1420 the west wing and the north wall, after 1480 until the beginning of the 16th c. the east wing was erected, the south-eastern tower linked with it and the outer wall of the south intermural space with cross-wise walls, while towards the end of the 15th c. the outer wall of the west intermural space was constructed²³.

A certain diversity in determining the building history of the bailey, which the above examples were meant to illustrate, seems to have resulted from relatively poor, so far, identification of its objects. What seems important, is the fact that in the literature quoted above it was uniformly assumed that the castle was approached from the north, through the north gate (Mill Gate), and then along the west and south intermural space, through the south gate, the bailey and finally the partial drawbridge over the intermediate moat (in the southern section it was supported on brick pillars) and the gate on the south terrace of the castle, which is sometimes situated in the deep intermediate moat²⁴. Although some scientists researching the Lidzbark stronghold ignored the external risalit of the south wing, it must be emphasised that already H. Domańska recognized in it a rectangular tower called the “Red Tower”²⁵. Previous findings concerning the approach to the bishop’s castle have recently been invalidated by the results of archaeological excavations conducted within the south intermural space by Radosław Herman while adapting the bailey into a hotel in the years 2008–2009²⁶. According to the most recent analyses the road into the castle led from the south, and more precisely from the south east (e.g. walls of a Gothic defensive tower, embedded into the south wing, which

polichromowane z zewnątrz jedynie od wschodu i południa), a bramę wjazdową poprzedzał most. Wspomniany R. Herman widzi następującą kolejność prac budowlanych wykonanych na przedzamczu w okresie średniowiecza: w pierwszej – XIV-wiecznej fazie – budowę skrzydła wschodniego (a być może także zachodniego); w drugiej – ok. 1400 r. – budowę kurtyny południowej z przejazdem oraz wieżą obronną; w trzeciej – między 2. ćw. a końcem XV w. – wzmocnienie strefy wjazdu w wyniku przebudowy zwieńczenia wieży obronnej, podwyższenia kurtyny południowej, ale także budowy dodatkowego muru obronnego zamkniętego od wschodu okrągłą w rzucie basztą i krótkim odcinkiem muru dochodzącym do skrzydła wschodniego, a od zachodu murem położonym na przedłużeniu wschodniej ściany wieży obronnej; w czwartej zaś – mającej miejsce pod koniec XV w. lub w 1. ćw. XVI w. – przedłużenie zewnętrznego muru międzymurza południowego w kierunku zachodnim²⁷. Jakże zmienia to dotychczasowe postrzeganie warowni lidzbarskiej doby średniowiecza.

Na pocz. XVI w., gdy pojawiło się zagrożenie ponownych ataków krzyżackich na Warmię, a następnie wojny z Albrechtem Hohenzollernem (ok. 1520), podjęto naturalne w tej sytuacji prace nad modernizacją dotychczasowych umocnień. Okoliczności były o tyle poważne, że w 1517 r. król polski Zygmunt I Stary wydał rozporządzenie nakazujące lepsze zaopatrzenie zamków i miast warmińskich w broń, zaopatrzenie oraz żywność²⁸. Wówczas zapewne – jak twierdzi H. Domańska – doszło do przebudowy południowo-wschodniej baszty narożnej z przystosowaniem jej do użycia dział²⁹. R. Herman, podpierając się publikacją B. Guerquina, sądzi zaś, że baszta ta mogła być „od początku przystosowana do użycia broni palnej, i to nie tylko ręcznej”³⁰. Prace budowlane prowadzące do polepszenia obrony siedziby biskupiej polegały także na usypaniu umocnień ziemnych oraz zmodernizowaniu istniejących baszt (czego zakres nie jest znany), w tym także na pokryciu dachem murów obronnych (1501 r.)³¹.

XVI wiek przyniósł także istotną przebudowę systemu komunikacji, czyli przebiegu dojazdu do zamku. Na południowym skraju skrzydła zachodniego przekuta została nowa brama wjazdowa. A. Kąsinowski przyjmuje, że do jej powstania doszło w latach 1589–1599³². Z tym okresem łączy też pojawienie się w południowo-zachodnim narożniku murów zewnętrznych przedzamcza obiektu mającego zabezpieczać odtąd nowy wjazd do zespołu zamkowego, który uznaje za basteję³³. H. Domańska przyczyną zmiany lokalizacji bramy wjazdowej upatruje w budowie na terenie przedzamcza skrzydła południowego³⁴. Należy jednak podkreślić, że istnieją także opinie o wcześniejszym czasie wykonania nowej bramy wjazdowej, tzn. w ramach przebudowy systemu umocnień przed wojną z Albrechtem Hohenzollernem na początku XVI w. (przed 1520 r.)³⁵. W wyniku tych zmian południowe międzymurze w sposób oczywisty straciło na znaczeniu.

W kolejnych wiekach następowała dalsza przebudowa przedzamcza, skutkująca stopniową utratą pierwotnych walorów obronnych. Za czasów bpa Szymona Rudnickiego (1604–1621) pomiędzy wieżą gotycką a bramą zachodnią pojawił się odwach z mieszkaniem wachmi-

were painted in polychrome on the outside only from the east and south were also discovered during the excavations), and the entrance gate was preceded by a bridge. The already mentioned R. Herman perceived the following order of construction work carried out in the bailey during the medieval period: in the first – 14th-century phase – the east wing was built (and possibly the west); in the second – about 1400 – the south curtain with the passage and the defensive tower was built; in the third – between the 2nd quarter and the end of the 15th c. – strengthening the entrance area as a result of transformed coping of the defensive tower, raising the south curtain, but also erecting the additional defensive wall enclosed from the east with a round tower and a short section of a wall reaching the east wing, and from the west with a wall built as the continuation of the east wall of the defensive tower; in the fourth phase – taking place towards the end of the 15th c. or in the 1st quarter of the 16th c. – continuation of the outer wall of the south inter-mural space towards the west²⁷. It all significantly changes the former perception of the Lidzbark stronghold in the medieval period.

At the beginning of the 16th c., with the danger of repeating Teutonic attacks on Warmia and subsequently a war with Albrecht Hohenzollern (circa 1520), it was natural to undertake work on modernization of existing fortifications. Circumstances were sufficiently serious, therefore in 1517 the King of Poland, Sigismund I the Old, issued a decree ordering the castles and towns in Warmia to be better provided with arms, garrison and food supplies²⁸. It must have been then – according to H. Domańska – that the south-east corner tower was rebuilt and adapted for using cannons²⁹. R. Herman, basing on the publication by B. Guerquin, believes that the tower could have been “from the very beginning adapted to the use of firearms, and not merely handguns”³⁰. Construction work intended to improve the defence of the bishop’s seat involved also building earthen fortifications and modernising the existing towers (the extent of which is not known), including covering the defensive walls with a roof (1501)³¹.

The 16th century brought with it a significant transformation in the traffic system, that is the way of entering the castle. A new entrance gate was cut through at the southern edge of the west wing. A. Kąsinowski assumed that it must have taken place in the years 1589–1599³². With the same period he also associated the appearance of an object that was to protect the new entrance to the castle complex, and which he identified as a defensive tower, in the south west corner of the outer bailey walls³³. H. Domańska sees the reason for changing the location of the entrance gate in building the south wing in the bailey area³⁴. It should be emphasized, however, that there exist opinions according to which the new entrance gate had been built earlier, namely during the transformation of the fortification system before the war with Albrecht Hohenzollern at the beginning of the 16th c. (before 1520)³⁵. As a result of those alterations the south intramural space obviously lost its significance.

During the following ages further changes in the bailey took place, resulting in gradual loss of the original defensive values. In the times of bishop Szymon Rud-

Ryc. 7. Międzymurze południowe w trakcie ostatnich badań archeologicznych. A – mury gotyckiej wieży obronnej z fazy I; B – zachodni mur obwodowy międzymurza z etapu I fazy III; C – mur zewnętrzny międzymurza z etapu II fazy III; C1 – wtórna odbudowa muru z etapu II fazy III. Fot. L. Wawrykiewicz, 2008

Fig. 7. South intermural space during the recent archaeological research. A – walls of the Gothic defensive tower from phase I; B – the west perimeter wall of the intermural space from stage I of phase III; C – the outer wall of the intermural space from stage II of phase III; C1 – secondary reconstruction of the wall from stage II of phase III. Photo by L. Wawrykiewicz, 2008

Ryc. 8. Skrzydło południowe i wschodnie po skuciu tynków w widoku od południa. A – południowa kurtyna przedzamcza z fazy I (po lewej relikty łuku bramy wjazdowej oraz zaplanowane strzypia pod budynek bramny); B – południowa ściana skrzydła wschodniego z fazy II postawiona na dolnej partii kurtyny południowej z fazy I, górą dostawiona do jej skutego muru. Kolorem jasnozielonym zaznaczono otwory z fazy V, pomarańczowym z etapu I fazy VII. Fot. L. Wawrykiewicz, 2010

Fig. 8. The south and east wing after hacking off plaster – view from the south. A – southern curtain of the bailey from phase I (on the left a relic of the arch of the entrance gate and the planned toothings for the gatehouse); B – south wall of the east wing from phase II built on the lower part of the south curtain from phase I, the upper part adjoining its hacked off wall. Light green colour indicates openings from phase V, orange from stage I of phase VII. Photo by L. Wawrykiewicz, 2010

Ryc. 9. Elewacja północna skrzydła zachodniego (od strony suchej fosy), powstałego w fazie II (mury gotyckie zachowane niemal do korony – bez kilku ostatnich warstw), po skuciu tynków. A – strzelnice szczelinowe; B – ostrołukowe blendy piętra, w których znajdowały się otwory zamknięte odcinkiem łuku; C – otwory obronne poddasza; D – pierwotna wysokość kurtyny północnej przedzamcza (ustalona na podstawie analizy narożnika skrzydła zachodniego); E – wtórne otwory z fazy V. Fot. L. Wawrykiewicz, 2010

Fig. 9. North elevation of the west wing (from the side of the dry moat) built in phase II (Gothic walls preserved almost to the crown – without a few final layers), after hacking off plaster. A – embrasures; B – ogival blind windows of the storey, in which there were openings enclosed with an arch section; C – defensive openings in the attic; D – original height of the north curtain of the bailey (established on the basis of an analysis of the corner of the west wing); E – secondary openings from phase V. Photo by L. Wawrykiewicz, 2010

Ryc. 13. Skrzydło zachodnie po remoncie (jeszcze z blendą na północnym skraju przyziemia). Fot. L. Wawrykiewicz, 2011

Fig. 13. West wing after renovation (still with a blind window at the north edge of the basement). Photo by L. Wawrykiewicz, 2011

◀ Ryc. 12. Skrzydło zachodnie w trakcie prac (po nadbudowaniu o kilka warstw murów obwodowych oraz wykonaniu od podstaw otworów okiennych w zwieńczeniu elewacji dziedzińcowej, w trakcie montażu konstrukcji stalowej dachu). Fot. L. Wawrykiewicz, 2010

Fig. 12. West wing during work (after adding several layers of perimeter walls and cutting out new window openings in the coping of the courtyard elevation, during assembling the steel roof construction). Photo by L. Wawrykiewicz, 2010

Ryc. 10. Północny odcinek elewacji zachodniej skrzydła zachodniego (faza II) po skuciu tynków. A – strzelnice szczelinowe; B – ostrołukowe blendy piętra, w których znajdowały się otwory zamknięte odcinkiem łuku; C – otwory obronne poddasza; D – otwór wyjściowy na ganek prowadzący do ustępu (wokół pobiała określająca zarys ganku, w tym dwuspadowego daszku); E – wtórne otwory z fazy V; F – wtórne otwory z etapu I fazy VI. Fot. L. Wawrykiewicz, 2010

Fig. 10. The north section of the west elevation of the west wing (phase II) after hacking off plaster. A – embrasures; B – ogival blind windows of the storey, in which there were openings enclosed with an arch section; C – defensive openings in the attic; D – entrance opening onto the porch leading to the privy (around it whitewash defining the outline of the porch, including a gable roof); E – secondary openings from phase V; F – secondary openings from stage I of phase VI. Photo by L. Wawrykiewicz, 2010

Ryc. 11. Południowy odcinek elewacji wschodniej (dziedzińcowej) skrzydła zachodniego (faza II) po skuciu tynków. Na piętrze ślady po otworach drzwiowych, poniżej i powyżej nich gniazda po belkach drewnianego krużganka lub ganku (niekiedy z pozostałościami belek). W zwieńczeniu elewacji mur pełny zakończony rolką (w ramach remontu zostały w nim wykute od podstaw otwory okienne). W dole ślady po pierwotnych otworach drzwiowych (zamkniętych ostrołukowo) oraz okiennych (zamkniętych odcinkiem łuku), a także otwór bramny z fazy IV. Fot. L. Wawrykiewicz, 2010

Fig. 11. South section of the east (courtyard) elevation of the west wing (phase II) after hacking off plaster. On the upper storey traces of door openings, below and above them sockets for beams of the wooden gallery or porch (sometimes with relics of the beams). In the elevation coping there is a full wall ending in a roll moulding (during the renovation new window openings were cut out in it). At the bottom traces of original door openings (ogive shaped) and window openings (enclosed with arch sections), as well as a gate opening from phase IV. Photo by L. Wawrykiewicz, 2010

Ryc. 14. Elewacja dziedzińcowa skrzydła zachodniego w 1939 r. (fot. Krauth). Widoczne ślady po gotyckich otworach z fazy II, w tym po otworach drzwiowych pierwszego piętra. Fot. ze zbiorów Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (dalej: IS PAN), nr inw. 56689

Fig. 14. Courtyard elevation of the west wing in 1939. (Photo by Krauth). Visible traces of Gothic openings from phase II, including traces of door openings on the first floor. Photo from the collection of the Institute of Polish Art, Polish Academy of Sciences in Warsaw (further: IPA PAS), inv. no 56689

Ryc. 15. Północny odcinek elewacji zachodniej skrzydła zachodniego (faza II) po remoncie (bez śladów pobiałej wyznaczającej zarys ganku oraz z przemurowanymi w regularne narożniki ościeżkami wtórnych otworów). Fot. L. Wawrykiewicz, 2011

Fig. 15. The northern section of the west elevation in the west wing (phase II) after renovation (without traces of whitewash indicating the porch outline and with frames of secondary openings remade into regular corners). Photo by L. Wawrykiewicz, 2011

Ryc. 17. Północny odcinek elewacji wschodniej skrzydła wschodniego po skuciu tynków. Kolorem czerwonym podkreślono relikty gotyckie z fazy II. Liniami czerwonymi zaznaczono szwy po gotyckich otworach okiennych z fazy II, jasnozielonymi – z fazy V, jasnofioletowymi – z etapu I fazy VI, pomarańczowymi – z etapu I fazy VII, żółtymi – z etapu II fazy VII. Fot. L. Wawrykiewicz, 2010

Fig. 17. The northern section of the east elevation of the east wing after hacking off plaster. Red colour indicates Gothic relics from phase II. Red lines mark the seams of Gothic window openings from phase II, light green – from phase V, light purple – from stage I of phase VI, orange – from stage I of phase VII, and yellow – from stage II of phase VII. Photo by L. Wawrykiewicz, 2010

Ryc. 18. Południowy odcinek elewacji wschodniej skrzydła wschodniego po skuciu tynków. Kolorem czerwonym podkreślono relikty gotyckie: ciemniejszym – z fazy II, jaśniejszym – z etapu I fazy III. Liniami czerwonymi zaznaczono szwy po gotyckich otworach okiennych z fazy II, jasnozielonymi – z fazy V, jasnofioletowymi – z etapu I fazy VI, ciemnofioletowymi – z etapu II fazy VI, żółtymi – z etapu II fazy VII. Czarną linią przerywaną podkreślono szew między murami z fazy V oraz w górnej partii z etapu I fazy VI (po prawej), a murami z etapu II fazy VI (po lewej). Fot. L. Wawrykiewicz, 2010

Fig. 18. The southern section of the east elevation in the east wing after hacking off plaster. Red colour marks Gothic relics: dark – from phase II, light – from stage I of phase III. Red lines mark the seams of Gothic window openings from phase II, light green – from phase V, light purple – from stage I of phase VI, dark purple – from stage II of phase VI, yellow – from stage II of phase VII. Black dotted line marks the seam between the walls from phase V and at the top part from stage I of phase VI (on the right), and the walls from stage II of phase VI (on the left). Photo by L. Wawrykiewicz, 2010

Ryc. 16. Mur zewnętrzny międzymurza zachodniego z ceglany licem (A) oraz dostawiona do niego baszta ustępowa (B), w trakcie badań archeologicznych. Fot. L. Wawrykiewicz, 2010

Fig. 16. The outer wall of the west intermural space with its brick face (A) and the privy tower added to it (B), during archaeological research. Photo by L. Wawrykiewicz, 2010

strza i kancelarią. Później skrzydło wschodnie zostało przebudowane na stajnię, gorzelnię oraz mieszkania dla służby i urzędników biskupich³⁶. Wiek XVII przyniósł także przebudowę mostu między przedzamczem a zamkiem, polegającą na wykonaniu łuków w oparciu o wcześniejsze ceglane filary oraz otynkowaniu (nadal jednak z zachowaniem części zwodzonej)³⁷.

Istotne zmiany w wyglądzie przedzamcza przyniósł jednak dopiero wiek XVIII. Podczas gdy bp Krzysztof A.J. Szembek, piastujący godność biskupa warmińskiego w latach 1724–1740, przeprowadził remont dawnej wieży obronnej, umieszczając na niej przy tej okazji swój herb wraz z datą naprawy³⁸, to jego następca, bp Adam S. Grabowski, miał dokonać prawdziwej rewolucji w wyglądzie przedzamcza. Jak przyjmują niektórzy badacze, najpierw, tj. ok. 1742 r. dokonał on przebudowy skrzydła wschodniego i wschodniej części skrzydła południowego z przeznaczeniem na mieszkanie burgrabiego, a później, tj. w latach 1750–1766 przeprowadził gruntowną przebudowę skrzydła wschodniego na reprezentacyjny pałac dla siebie³⁹ lub dla dworzan⁴⁰. Wspomnieć jednak należy, iż pojawiają się również opinie, że już pierwsza z przebudów skrzydła wschodniego przeprowadzonych przez bpa Grabowskiego miała zakończyć się powstaniem pałacu ze znanym nam pseudoryzalitem zwieńczonym trójkątnym naczółkiem ozdobionym herbem Zbiświcz⁴¹. W wyborze formy pałacu na przedzamczu upatruje się wkładu samego bpa A. Grabowskiego⁴². Do jego zasług zwykło się także dołączać przebudowę skrzydła zachodniego, wykonanie wieży zwieńczonej barokowym hełmem z galerią w miejscu dawnej wieży obronnej, a nawet budowę skrzydła południowego⁴³. Działania modernizacyjne na przedzamczu, mające uczynić zeń reprezentacyjne wnętrze urbanistyczne, zakończyło zapewne – co potwierdzają także rachunki – wystawienie w 1757 r. na dziedzińcu polichromowanego pomnika św. Katarzyny⁴⁴, przypisywanego nadwornemu rzeźbiarzowi drezdeńskiemu Piotrowi Coudrayowi, choć bardziej prawdopodobne wydaje się w tym przypadku autorstwo warszawskiego rzeźbiarza Franciszka Antoniego Vogta⁴⁵. Proces stopniowego odchodzenia od walorów obronnych siedziby biskupiej na rzecz funkcji reprezentacyjnej przypieczętowała dokonana w 1742 r. przez bpa Grabowskiego likwidacja mostu zwodzonego łączącego przedzamcze z zamkiem i wykonanie w jego miejscu stałej konstrukcji z figurami świętych na balustradach⁴⁶.

Prace modernizacyjne przedzamcza kontynuował kolejny biskup warmiński – Ignacy Krasicki (1766–1795). Około 1767 r. przebudował on wnętrza pałacu Grabowskiego, a w południowo-wschodniej baszcie urządził jadalnię⁴⁷. W latach 1796–97, już po opuszczeniu zamku, dokonał rozbiórki zachodniego muru zewnętrznego wraz z basztą ustępową i częścią bramy wjazdowej na przedzamcze oraz muru południowego, a także remontu elewacji baszty południowo-wschodniej⁴⁸ (co niektórzy łączą z tzw. Wieżą Czerwoną⁴⁹). W 1791 r. w miejscu budynków mieszkalnych na miedzymurzu południowym postawił oranżerię⁵⁰.

W XIX w. skrzydło wschodnie przedzamcza oraz wschodnia część skrzydła południowego, a także baszta południowo-wschodnia zostały przeznaczone na sąd okręgowy (ok. 1818 r.), zaś skrzydło zachodnie na ma-

nicki (1604–1621) a guardroom with the living quarters for the cavalry sergeant and a clerk's office appeared between the Gothic tower and the west gate. Later the east wing was converted into the stables, distillery and the accommodation for the bishop's servants and clerks³⁶. The 17th century brought about rebuilding the bridge between the bailey and the castle, involving building arches based on the former brick pillars having them plastered (the drawbridge part, however, was still preserved)³⁷.

Significant changes in the appearance of the bailey took place in the 18th century. While bishop Krzysztof A.J. Szembek, who was the Bishop of Warmia in the years 1724–1740, had the old defensive tower renovated and his coat of arms placed on it with the date of the renovation³⁸, it was his successor bishop Adam S. Grabowski who brought about a revolution in the appearance of the bailey. Some scientists assume that first, i.e. around 1742, he had the east wing converted, as well as the east part of the south wing where the burgrave's living quarters were meant to be, and later, i.e. in the years 1750–1766, he had the east wing completely refurbished and converted into a formal palace for himself³⁹ or for his retinue⁴⁰. It should be mentioned, however, that it is also believed that already the first transformation of the east wing carried out by bishop Grabowski actually ended in the erection of the palace with the well known pseudo-risalit topped with a triangular jerkin head roof decorated with the Zbiświcz coat of arms⁴¹. It is also believed that it was the bishop A. Grabowski himself who contributed to the choice of the form of the palace in the bailey⁴². He is also given credit for alterations made to the west wing, building the tower topped with a Baroque dome with a gallery on the site of the previous defensive tower, or even erecting the south wing⁴³. Modernisation work in the bailey, which was to convert it into a formal urban interior, must have reached its completion – as was confirmed by bills of expenditure – in 1757 when a polychrome statue of St. Katherine was set up in the courtyard⁴⁴. The statue was attributed to Piotr Coudray – a court sculptor from Dresden, though it seems more likely in this case that the author was a sculptor from Warsaw – Franciszek Antoni Vogt⁴⁵. The process of gradual departure from defensive qualities of the bishop's seat in favour of its formal function was sealed by demolition of the drawbridge linking the bailey with the castle, ordered in 1742 by bishop Grabowski, and replacing it with a permanent construction with figures of saints on the balustrades⁴⁶.

Modernisation work in the bailey was continued by the next Bishop of Warmia – Ignacy Krasicki (1766–1795). Around 1767, he had the interiors of the Grabowski's palace renovated, and a dining room designed in the south-east tower⁴⁷. In the years 1796–97, after abandoning the castle, he ordered the demolition of the west outer wall together with the privy tower and a part of the entrance gate into the bailey and the south wall, as well as the renovation of the elevation of the south-east tower⁴⁸ (which some connect with the so called Red Tower⁴⁹). In 1791, on the site of the residential quarters in the south intermural space he had an orangery erected⁵⁰.

In the 19th c. the east wing of the bailey and the east section of the south wing, as well as the south-east tower

gazyn soli (ok. 1840 r.)⁵¹. W tym stuleciu, co H. Domańska oraz E. Radtke łączą z okresem ok. 1800 r., doszło także do obniżenia Czerwonej Wieży i zrównania jej ze skrzydłem południowym (stan ten utrzymał się do czasu obecnej przebudowy na hotel)⁵². Skrzydło południowe stało się w całości mieszkalne, w części wschodniej zajmowane było przez pracowników sądu, w zachodniej zaś przez kapelanów zamkowych⁵³.

Po latach zapomnienia, kiedy to zespół zamkowy w Lidzbarku Warmińskim użytkowały różnego typu instytucje publiczne, a nawet pojawił się pomysł rozbioru zamku (ostatecznie ograniczony do rozbioru pałacu bpa Wydźgi na południowym tarasie), gdy fosa pośrednia została zasypana, a fosy zamkowe w wyniku zamulenia zniknęły z krajobrazu, koniec wieku XIX przyniósł pewną pozytywną odmianę. W 1896 r. badania nad zamkiem lidzbarskim, z racji swych prac konserwatorskich na zamku malborskim, rozpoczął Konrad Steinbrecht⁵⁴. W 1925 r. została założona fundacja odbudowy zamku, której udziałem stały się prace konserwatorsko-restauratorskie przeprowadzone w latach 1927–1932 oraz w 1937 r. pod okiem Karla Haukego⁵⁵. Oprócz szeregu ważnych prac konserwatorsko-restauratorskich na zamku przeprowadzono też pewne drobniejsze prace w obiektach współtworzących przedzamcze. I tak w 1927 r. dokonano odbudowy (z ciosów granitowych) zewnętrznego muru międzymurza zachodniego, który w tym czasie znajdował się w stanie katastrofy budowlanej, oraz obniżenia poziomu gruntu w tym międzymurzu⁵⁶. W latach 1929–30 odkopano fosę pośrednią oraz odbudowano, w oparciu o relikty filarów gotyckich, most między przedzamczem a zamkiem⁵⁷. W tym czasie rozpoczęto także proces odmulania fos. Ostatnimi z działań prowadzonych na terenie przedzamcza przed II wojną światową były prace konserwatorskie na murze północnym fosy pośredniej, prace restauratorskie na elewacji baszty południowo-wschodniej, polegające na skuciu barokowych tynków i przywróceniu do ekspozycji ceglano-licia oraz arkadkowego fryzu wieńczącego, a także prace remontowe w skrzydle wschodnim, obejmujące wykonanie jasnej powłoki tynkarskiej na elewacjach oraz zabezpieczenie jego splekanych murów obwodowych przyporami⁵⁸.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego obiekty przedzamcza zasadniczo pozostały przy swojej dotychczasowej funkcji. Jedynie skrzydło zachodnie na krótko w latach 20. XX w. stało się schroniskiem młodzieżowym⁵⁹. Ich przeznaczenie utrzymało się także po II wojnie światowej. Skrzydło wschodnie wraz z basztą południowo-wschodnią zajmował do 1975 r. Sąd Powiatowy, następnie krótko przedszkole, później, po remoncie, biblioteka miejska⁶⁰. Baszta południowo-wschodnia po 1975 r. mieściła w parterze kawiarnię, na wyższej kondygnacji kolejno zmieniające się stowarzyszenia oraz dom kultury, ostatecznie czytelnię sąsiedniej biblioteki. W skrzydle południowym znalazły miejsce lokale mieszkalne oraz siedziby stowarzyszeń, a w skrzydle zachodnim magazyny Wojewódzkiej Spółdzielni Spożywców „Społem” oraz kotłownia ogrzewania⁶¹. Po remoncie skrzydła wschodniego i baszty ponownie ulokowano w nich instytucje związane z wymiarem sprawiedliwości⁶². W 1994 r. przedzamcze dotknął pożar, który doprowadził do zniszczenia dachów skrzydła wschodnie-

were assigned to house the district court (app. 1818), while the west wing was to become a salt storehouse (circa 1840)⁵¹. In that century, which H. Domańska and E. Radtke associated with app. 1800, the Red Tower was also lowered and made even with the south wing (such state was preserved until the recent conversion into the hotel)⁵². The south wing became a residential building, in its east section it was occupied by court employees, while in the west by castle chaplains⁵³.

After the years of oblivion, during which the castle complex in Lidzbark Warmiński was used by a variety of public institutions, and it was even suggested that the castle should be demolished (eventually limited to demolishing the palace of bishop Wydźga on the south terrace), when the intermediate moat was filled in and castle moats silted up and disappeared from the landscape, the end of the 19th century brought a certain improvement. In 1896, because of his conservation work in the castle in Malbork, Konrad Steinbrecht⁵⁴ started research on the Lidzbark castle. In 1925, a castle restoration foundation was established which participated in the conservation and restoration work carried out during the years 1927–1932 and in 1937 supervised by Karl Hauke⁵⁵. Besides several significant conservation and restoration assignments carried out in the castle, some minor works were also carried out in objects making up the bailey. And so in 1927, the outer wall of the west intermural space was rebuilt (from granite ashlars), which at that time was in the state of a construction disaster, and the ground level in that intermural space was lowered⁵⁶. In the years 1929–30, the intermediate moat was dug up, and the bridge linking the bailey and the castle was rebuilt on the basis of the relics of two Gothic pillars⁵⁷. At the time the process of cleaning the silt from moats started, too. The last activities undertaken in the area of the bailey before World War II was conservation work on the north wall of the intermediate moat, restoration work on the elevation of the south-east tower which involved hacking off Baroque plaster and exposing restored brick face and arcaded frieze decorating the top, as well as renovation work in the east wing which included lying a light plaster coating on elevations and securing its cracked perimeter walls with buttresses⁵⁸.

During the 20-year interwar period objects in the bailey basically maintained their previous functions. Only the west wing became a youth hostel for a brief period during the 1920s⁵⁹. The objects' functions were maintained also after World War II. Until 1975, the east wing together with the south-east tower house County Court, then briefly a kindergarten, and later after renovation the city library⁶⁰. After 1975, the south-east tower housed a café on the ground floor, and on the upper floor a succession of associations and a community centre, and eventually the reading room of the adjacent library. Residential flats and associations' offices were located in the south wing, while warehouses of the Wojewódzka Spółdzielnia Spożywców “Społem” (Voivodeship Consumer Cooperative) and a boiler room were located in the west wing⁶¹. After renovation of the east wing and the tower, institutions associated with justice were again house there⁶². In 1994, the bailey was damaged by fire which destroyed the roofs of

Ryc. 19. Ślad po ostrołukowym otworze drzwiowym w północnym odcinku elewacji dziedzińcowej skrzydła wschodniego (stan po skuciu tynków). Fot. L. Wawrykiewicz, 2010
 Fig. 19. Traces of ogival door opening in the northern section of the courtyard elevation in the east wing (state after hacking off plaster). Photo by L. Wawrykiewicz, 2010

Ryc. 22. Przedzamcze w widoku od południowego zachodu w trakcie prac. W lewym dolnym narożniku ten sam widok przed budową wieży, nadbudową międzymurza południowego oraz baszty południowo-zachodniej. Fot. L. Wawrykiewicz, 2010 i 2011
 Fig. 22. The bailey during the work – view from the south-west. In the left bottom corner the same view before erecting the tower, and raising of the south intermural space and the south-west tower. Photo by L. Wawrykiewicz, 2010 and 2011

Ryc. 20. Południowy odcinek elewacji dziedzińcowej skrzydła wschodniego po skuciu tynków. Kolorem czerwonym podkreślono relikty gotyckie z fazy II, w tym szwy po pierwotnych otworach, czarnym zaś pozostałości dekoracji gotyckiej wykonanej z główek cegły zendrówki. Liniami jasnozielonymi zaznaczono otwory z fazy V, jasnofioletowymi z etapu I fazy VI. Fot. L. Wawrykiewicz, 2010
 Fig. 20. The southern section of the courtyard elevation in the east wing after hacking off plaster. Red colour marks Gothic relics from phase II, including seams after original openings, while black marks relics of Gothic decoration made from headers of ceramic brick. Light green lines indicate openings from phase V, light purple from stage I of phase VI. Photo by L. Wawrykiewicz, 2010

Ryc. 23. Mur zewnętrzny międzymurza południowego w trakcie nadbudowy, z zaznaczoną lokalizacją gotyckiej strzelnicy. W lewym dolnym narożniku ten sam mur przed nadbudową, w prawym dolnym narożniku strzelnica w widoku od strony międzymurza (poziom jej progu zaznaczono kolorem niebieskim). Fot. L. Wawrykiewicz, 2009, 2010 i 2011
 23. The outer wall of the south intermural space while raising it, with marked location of the Gothic embrasure. In the bottom left corner the same wall before raising, in the bottom right corner the embrasure in a view from a the side of the intermural space (the level of its threshold was marked in blue). Photo by L. Wawrykiewicz, 2009, 2010 and 2011

Ryc. 21. Mur zewnętrzny międzymurza zachodniego oraz baszta ustępowa po nadbudowie w ramach adaptacji przedzamcza (mur międzymurza dobiega do późniejszej od niego baszty i jest wykonany z cegły wyłącznie w partii zwieńczenia w formie płytkiego murka). Fot. L. Wawrykiewicz, 2011
 Fig. 21. The outer wall of the west intermural space and the privy tower after it was raised during the adaptation of the bailey (the wall of the intermural space adjoins the tower from a later period, and is made from brick only in the part of its coping in the form of a shallow wall). Photo by L. Wawrykiewicz, 2011

go i baszty (które wkrótce odbudowano). W XXI wiek przedzamcze weszło w większości nieużytkowane (z wyjątkiem skrzydła południowego). W 2007 r. pojawił się pomysł przejęcia przedzamcza przez Muzeum Warmii i Mazur, jednak decyzją Rady Miejskiej oraz burmistrza został on odrzucony, a w 2008 r. obiekt został sprzedany Centrum Konferencyjno-Wypoczynkowemu „Zamek” Sp. z o.o. z siedzibą w Olsztynie.

Pytania badawcze a powodzenie badań architektonicznych

Jak już wcześniej wspomniano, dotychczasowa wiedza o przedzamczu w wielu kwestiach opierała się na przypuszczeniach i – jako pozyskana z mniej lub bardziej dokładnych i jednoznacznych źródeł archiwalnych – wymagała uszczegółowienia lub nawet potwierdzenia bezpośrednio na obiekcie. Następujące na przestrzeni wieków przemiany budowlano-funkcjonalne przedzamcza stanowiły bowiem zazwyczaj temat poboczny w zderzeniu ze zrozumiałym dążeniem do szczegółowego poznania dziejów zamku właściwego. Stąd m.in. badania architektoniczne, które dotąd prowadzono na terenie przedzamcza, nie stanowiły kompleksowych badań poszczególnych obiektów go współtworzących, przeprowadzonych wg jednolitych zasad wobec wszystkich elementów składowych tego zespołu.

Jeszcze współcześnie kluczowe dla poznania dziejów budowlanych przedzamcza były podstawowe pytania badawcze, stawiane zwyczajowo przed podjęciem badań architektonicznych w zabytku o chronologii średniowiecznej, czyli m.in. jaki jest stopień zachowania gotyckich relikwów architektonicznych w murach obiektów znanych nam współcześnie. Wątpliwości budził harmonogram pierwszych prac budowlanych prowadzonych na przedzamczu, czas powstania pierwszych obiektów kubaturowych. Przy zabytku, szczególnie o funkcji obronnej, sięgającym okresu średniowiecza istotna pozostawała kwestia pierwszych zamierzeń budowlanych, stopnia ich realizacji, ewentualnych odstępstw od wstępnych projektów (doświadczenie uczy, iż wielokrotnie ulegały one modyfikacjom). Potrzebę przeprowadzenia kompleksowych badań architektonicznych (ale też archeologicznych i konserwatorskich) potwierdzały rozbieżności na temat chronologii prac budowlanych prowadzonych na przedzamczu w okresie średniowiecza, występujące między badaczami.

W 1968 r. A. Kąsinowski w swych postulatach badawczych zauważył konieczność „poznania dokładnie historii budowlanej każdego z obiektów przedzamcza”, „poznania dziejów osadnictwa na terenie zamku” oraz „opracowania monografii Lidzbark Warmińskiego”⁶³. Możliwość przeprowadzenia badań architektonicznych obiektów przedzamcza widział on wówczas wyłącznie w trakcie trwania prac budowlanych. Inwazyjność współcześnie prowadzonych prac adaptacyjnych w obiektach zabytkowych, wynikająca z rozbudowanych potrzeb użytkowych, niewspółmiernie większych – co rozumiałe – od potrzeb użytkowych obowiązujących jeszcze w latach 60. XX w., wymusza obecnie jednak przesunięcie w możliwie jak największym stopniu zakresu badań architektonicznych zabytku na okres poprzedzający pro-

the east wing and the tower (which were soon rebuilt). The 21st century the bailey entered mostly unused (except the south wing). In 2007, there appeared an idea of the Museum of Warmia and Masuria taking over the bailey, however the Town Council and the Mayor rejected the concept, and in 2008 the complex was purchased by the Conference and Leisure Centre “Zamek” Ltd. with the registered office in Olsztyn.

Research questions and the success of architectonic research

As has already been mentioned, previous knowledge concerning the bailey in various respects was based on suppositions, and having been acquired from more or less precise and uniform archive sources, it required more detailed study or even direct confirmation in the object. The building and functional transformations of the bailey which took place over centuries used to constitute a marginal issue when compared with an understandable strife for learning the detailed history of the proper castle. Therefore e.g. architectonic research, which had been carried out in the bailey, did not constitute complex research of particular objects making up the bailey conducted according to the same rules applied to all the integral elements of the complex.

Even nowadays the key to learning about the building history of the bailey were the fundamental research questions posed usually before undertaking architectonic research in a historic building of medieval provenance, e.g. to what extent have Gothic architectonic relics been preserved in walls of the present-day objects? Doubts are aroused by the schedule of the first construction work conducted in the bailey, the time of erecting the first capacity objects. In case of a historic building, particularly a defensive one, dating back to the medieval period, the question of the first building plans, degree of their realisation, and possible deviations from the initial projects remained fairly important (experience tells us that they might have been modified many times). The need to conduct complex architectonic research (but also archaeological and conservation) was confirmed by the discrepancies concerning chronology of construction work conducted in the bailey during the medieval period which occurred among scientists.

In 1968, in his research postulates A. Kąsinowski remarked on the need: “to learn in detail the building history of each of the objects in the bailey”, “to find out about the history of settlement in the castle area” and “to prepare a monograph of Lidzbark Warmiński”⁶³. He saw the possibility of carrying out architectonic research in the objects of the bailey only while conducting construction work. Invasiveness of currently conducted adaptation work in historic objects resulting from elaborate utility needs, understandably incommensurately greater than those still binding in the 1960s, nowadays requires the largest possible range of architectonic research in the monument to be moved to the period preceding the designing process, when taking research results into account is still fully possible.

Even a cursory look at the bailey elevations revealed under plaster during its conversion into a hotel showed

ces projektowania, kiedy to uwzględnienie wyników tychże badań jest jeszcze w pełni możliwe.

Już pobieżne przyjrzenie się w trakcie przebudowy na hotel odkrytym spod tynków elewacjom przedzamcza wskazało jak wiele śladów przebudów, także dokonanych w okresie średniowiecza, pozostawało wówczas nadal do zadokumentowania. Wstępna analiza architektoniczna wyłącznie murów zewnętrznych obiektów przedzamcza, przeprowadzona we własnym zakresie przez autorów niniejszego artykułu podczas prowadzonych ostatnio prac budowlanych (2009–2011), pozwala na rozwianie niektórych z powyższych wątpliwości, uszczegółowienie wiedzy na temat przemian budowlanych przedzamcza oraz formy poszczególnych budowli na przestrzeni wieków. Trwały charakter wykonywanych prac zmusza do zebrania i zapisania spostrzeżeń.

Próba rozwarstwienia chronologicznego obiektów przedzamcza w momencie adaptacji na hotel (ryc. 6).

I faza – gotycka – budowy przedzamcza (2. poł. XIV w.)

Bezspornie, jednak inaczej niż sądzono do czasu podjęcia adaptacji przedzamcza na hotel, należy stwierdzić, że najstarsze relikty architektoniczne przedzamcza kryje skrzydło południowe i wschodnie. W środkową część skrzydła południowego wtopione są mury gotyckiej wieży obronnej (ryc. 7), a w jego elewacji południowej najstarszy mur gotycki, otaczający przedzamcze od południa (ryc. 8), w dolnej części południowej ściany skrzydła wschodniego zaś dalszy odcinek tegoż muru, rozwarstwiony od niego zapewne w wyniku pewnej awarii⁶⁴. Relikty gotyckiej wieży zachowane są jeszcze powyżej XX-wiecznego poziomu terenu w międzymurzu południowym, zaś relikty muru obronnego aż do wysokości gzymsu elewacji południowej skrzydła południowego⁶⁵. Jeśliby uznać, że prostokątny otwór poniżej bramy wjazdowej w murze południowym został wykonany pod wodociąg (jak stwierdza R. Herman), to zawęzi nam on datowanie tej fazy budowy przedzamcza do ostatnich lat rządów bpa Jana Stryprocka (1355–1373), a dokładnie do okresu przed 1371 r., w którym to założono wodociąg biegnący ze wzgórza sąsiadującego z zamkiem od południa⁶⁶. Sposób opracowania wątku ceglanoego wskazuje, że ów mur obronny powstawał etapami – poprzez domurowywanie kolejnych partii do regularnych strzemi pozostawianych na krańcach zrealizowanych wcześniej fragmentów. Za wczesnym datowaniem tychże murów przemawia m.in. także ich struktura. Wieża, stanowiąca do niedawna ryzalit skrzydła południowego, oraz mur biegnący na wschód od niej, przewidziane były z zewnątrz do ekspozycji do znacznie niższego poziomu niż od strony dziedzińca (lico ceglanoego wieży oraz muru południowego z tej strony schodziło na ok. 3,5 m poniżej XX-wiecznego poziomu międzymurza południowego i zbliżonego z nim progu przejścia bramnego), i stały, jak potwierdzają wcześniejsze badania archeologiczne, na wzniesieniu⁶⁷. Zachowane na ceglanoym licu wschodniej i południowej elewacji wieży ślady gotyckich polichromii w postaci naprzemiennych pasów czerwonych i szarych (każdy o wysokości dwóch warstw wątku ceglanoego) oraz ceglanoego cokół, występujący przed

how many traces of transformations, also those carried out in the medieval period, still remained to be documented. Initial architectonic analysis of only the outer walls of the bailey objects, carried out on their own by the authors of this article during the recently conducted construction work (2009–2011), allows for dissipating some of the above mentioned doubts, expanding knowledge concerning building transformations in the bailey and the form of particular buildings throughout the ages. Permanent character of conducted work makes it necessary to collect and record the observations.

An attempt at chronological stratification of the bailey objects during its conversion into a hotel (fig. 6).

Phase I: Gothic – construction of the bailey (2nd half of the 14th c.)

Undoubtedly, though in a different way than it was believed before starting the process of converting the bailey into a hotel, it must be stated that the oldest architectonic relics of the bailey are hidden in the south and east wings. Walls of a Gothic defensive tower are blended into the middle section of the south wing (fig. 7), and in its south elevation is the oldest Gothic wall which surrounded the bailey from the south (fig. 8), while a further section of that wall, peeled off from it as a result of some damage, is in the bottom section of the south wall of the east wing⁶⁴. Relics of the Gothic tower are also preserved below the 20th-century level of the area in the south intermural section, while relics of the defensive wall are preserved up to the height of the cornice of south elevation in the south wing⁶⁵. If one assumes that the rectangular opening below the entrance gate in the south wall was made for waterworks (according to R. Herman), it would narrow down dating of that phase of the bailey construction to the last years of the rule of bishop Jan Stryprock (1355–1373), and precisely to the period before 1371 in which the water supply system, running from the hill neighbouring with the castle from the south, was installed⁶⁶. The way of laying the brick bond indicates that the defensive wall was built in stages – by adding subsequent sections to regular toothings left on the edges of previously realised fragments. The idea of early dating of the walls is also supported by their structure. The tower which until recently constituted a risalit of the south wing, and the wall running to the east of it, bound with each other, which means they must have been erected in the same period, were intended to be exposed on the outside to a much lower level than from the courtyard (the brick face of the tower and the south wall on that side was at app. 3.5 m lower than the 20th-century level of the south intermural space and the threshold of the gate passage close to it), and were erected on a hill which was confirmed by previous archaeological research⁶⁷. Traces of Gothic polychromes in the form of alternate red and grey stripes (each reaching the height of two brick bond layers) preserved on the brick face of the east and south elevation of the tower, and a brick base course protruding from the line of higher parts of the wall, confirm that for some time only one line of defensive walls with a defensive tower func-

linię wyższych partii muru, potwierdzają, iż przez pewien czas po południowej stronie przedzamcza funkcjonowała jedynie jedna linia murów obronnych z wieżą obronną. Na wschód od wieży obronnej w murze obronnym wykonana była brama wjazdowa. Ślady jej ostrołucznego zamknięcia czytelne są do dzisiaj. Uważna analiza tychże relikwów architektonicznych przynosi jednak jeszcze inne ustalenia. Przed bramą musiał funkcjonować dojazd od południa przez most (zdobione polichromią lico ceglane wieży schodziło znacznie poniżej progu przejazdu bramnego)⁶⁸, przerzucony przez fosę zasilaną wodami rzeki Symsarna⁶⁹. Zachowane na ceglany licu opisywanego muru obronnego zaplanowane strzępia oznaczają, że już pierwotne założenia budowlane nie wykluczały budowy na wschód od przejazdu bramnego prostopadłego muru, a zatem i dodatkowej linii murów obronnych od południa przedzamcza. Czas budowy dodatkowych umocnień zapewne nie był w tym okresie jednak znany, skoro zdecydowano się na nadanie wieży ostatecznego wystroju kolorystycznego w postaci naprzemiennie malowanych pasów. Analiza najstarszych relikwów architektonicznych zatopionych w skrzydle południowym wskazuje także, że już wówczas ustalony był docelowy poziom użytkowy dziedzińca przedzamcza. Mury wieży gotyckiej od strony dziedzińca są kamienne jeszcze powyżej poziomu dziedzińca funkcjonującego w XX w., odpowiadają wysokości kamiennego cokołu skrzydła zachodniego, który stanowił podstawę wejść do przyziemia, i zbiegają się z domniemanym poziomem progu przejazdu bramnego w murze południowym.

Wydaje się nieprzypadkowym, że najstarsze relikwidy architektoniczne przedzamcza występują w strefie pierwotnego wjazdu na dziedzińiec poprzedzający warownię. Znaczenie obrotne i reprezentacyjne tej części zespołu wymagało szybkiego jej powstania, raczej równocześnie z budową murów właściwej warowni.

II faza – gotycka – budowy przedzamcza (4. ćw. XIV w. lub 2. ćw. XV w.)

Pozostałe odcinki dzisiejszych murów obwodowych czworoboku przedzamcza (poza wyżej opisanymi fragmentami muru południowego), a także mury fundamentowe skrzydeł wschodniego i zachodniego, stanowiące podbudowę ich elewacji dziedzińcowych, pochodzą z jednego, kolejnego etapu jego budowy⁷⁰. W tej fazie powstał zatem także zachodni odcinek muru południowego, który dowiązano do wieży⁷¹. Co istotne, jego struktura wskazuje, iż budowany był już wg planów zakładających podwyższenie poziomu użytkowego na południe od przedzamcza, zasypanie wcześniejszych, polichromowanych murów wieży gotyckiej oraz wschodniego odcinka południowej kurtyny.

Analiza odkrytych spod tynków elewacji skrzydła zachodniego i wschodniego dawała jednak nie tylko możliwość znacznego poszerzenia wiedzy o harmonogramie prac budowlanych prowadzonych na przedzamczu w okresie średniowiecza, ale także o jego wyglądzie w tym okresie. I tak ślady skucia występujące w narożniku północno-wschodnim skrzydła zachodniego (obecnie przemurowane w regularny narożnik) pozwalały potwierdzić, że skrzydło zachodnie powstało także w wyższych partiach

tioned on the south side of the bailey. An entrance gate was made in the defensive wall to the east of the defensive tower. The traces of its ogival arch are visible until today. A careful analysis of those architectonic relics resulted in still different findings. In front of the gate there must have functioned a road from the south leading across the bridge (the brick face of the tower, decorated with polychrome, reached much lower than the threshold of the gate entrance)⁶⁸ over the moat fed by water from the river Symsarna⁶⁹. The planned toothings preserved on the brick face of the described defensive wall meant that even the original building assumptions did not rule out erecting a perpendicular wall to the east of the gate passage, and so an additional line of defensive walls to the south of the bailey. However, the time of building additional fortifications can't have been known at that period since the ultimate colour scheme of the tower took the form of the alternate painted stripes. The analysis of the oldest architectonic relics embedded in the south wing also indicates that already at that time the target utility level of the bailey courtyard was established. Courtyard side walls of the Gothic tower were made of stone even above the level of the courtyard functioning in the 20th c., corresponded with the height of the stone base course in the west wing which constituted the base for entrances to the basement, and coincided with the supposed threshold level of the gate passage in the south wall.

It can't have been accidental that the oldest architectonic relics of the bailey occur in the zone of the original entrance to the courtyard preceding the stronghold. The defensive and formal significance of that part of the complex required it to be erected quickly, probably simultaneously with building the walls of the proper stronghold.

Phase II: Gothic – construction of the bailey (4th quarter of the 14th c. or 2nd quarter of the 15th c.)

The remaining sections of today's perimeter walls of the bailey quadrangle (apart from the above described fragments of the south wall), and also the foundation walls of the east and west wings which constituted the base for their courtyard elevations, come from one subsequent stage of its construction⁷⁰. At that stage the west section of the south wall, which was bound to the tower, was also erected⁷¹. What seems significant is the fact that its structure indicates that it was built according to the plans assuming raising the utility level to the south of the bailey, burying the previous polychrome walls of the Gothic tower and the east section of the south curtain.

However, the analysis of elevations of the west and east wings, revealed under plaster, offered not only an opportunity of acquiring significant knowledge concerning the schedule of construction work carried out in the bailey during the medieval period, but also concerning its appearance in that period. And so, traces of hacking off found in the north-east corner of the west wing (currently rebuilt into a regular corner) allowed for confirming that also the higher parts of the west wing were built simultaneously with the north curtain. It seems worth emphasizing that the traces informed

równocześnie z kurtyną północną. Co warto podkreślić, ślady te informowały jednoznacznie o wysokości muru zamykającego przedzamcze od tej strony (ryc. 9)⁷².

Odkrycie spod tynków ceglanych elewacji skrzydła zachodniego doprowadziło w znacznym stopniu do uzupełnienia dotychczasowej wiedzy o nim (choć należy zauważyć, że ze względu na niewielki stopień wtórnych przekształceń murów obwodowych było ono dotychczas zdecydowanie bardziej rozpoznane niż skrzydło wschodnie). Możliwe było zatem ustalenie w całości kompozycji jego elewacji. Oczywiście potwierdziło się, że skrzydło to było trójkondygnacyjne. W trzech jego elewacjach, tj. północnej, zachodniej i południowej, najniższą kondygnację użytkową sygnalizowały strzelnice szczelinowe (od wewnątrz z szerokimi wnękami), kolejną wysokie otwory okienne zamknięte odcinkiem łuku, ujęte w ostrołukowe blendy⁷³, najwyższą nieduże otwory obronne zamknięte odcinkiem łuku (ryc. 10)⁷⁴. Elewacja dziedzińcowa (ryc. 11, 12, 13) w obrębie ostatniej kondygnacji nie posiadała otworów, tzn. występował tu mur pełny z głębokimi wnękami od wnętrza⁷⁵. Choć istnienie na piętrze tejże elewacji rzędu otworów, wykonanych z użyciem cegły kształtówki – fazowanej, sygnalizowały już przedwojenne fotografie (ryc. 14), to jednak odkrycie ceglanych elewacji skrzydła zachodniego rzuciło na nie nowe światło. W sposób jednoznaczny poziom posadowienia tychże otworów okazał się inny niż poziom parapetów okien tej kondygnacji, istniejących w pozostałych elewacjach skrzydła, tzn. zawieszony na mniejszej wysokości i zbieżny z poziomem stropu. Na elewacji dziedzińcowej skrzydła zachodniego ukazały się dodatkowo dwa poziomy otworów po belkach: niższy na wysokości zbliżonej do poziomu progów opisanych powyżej otworów, wybudowanych z użyciem cegły kształtówki, wyższy ponad nimi (ryc. 11)⁷⁶. Szwy występujące na piętrze elewacji dziedzińcowej okazały się pozostałościami po otworach drzwiowych, wykonanych w ceglany licu z fazowanej cegły kształtówki, analogicznych do otworów czytelnych w przyziemiu tejże elewacji, a otwory po belkach wskazywały na istnienie w pewnym okresie najprawdopodobniej drewnianego, zadaszonego krużganka lub raczej galerii⁷⁷. W trakcie prac adaptacyjnych na północnym skraju elewacji dziedzińcowej skrzydła zachodniego odkryto także białoną wnękę dekorowaną polichromią.

W elewacji zachodniej tego skrzydła (ryc. 10), pomiędzy kondygnacją strzelnic szczelinowych a kondygnacją otworów w ostrołucznych blendach, ujawnił się otwór drzwiowy, zamknięty odcinkiem łuku, powstały w okresie budowy skrzydła⁷⁸. Wysokość progu tegoż otworu była zbieżna z wysokością progów opisanych powyżej otworów drzwiowych piętra elewacji dziedzińcowej (co w tym świetle dodatkowo potwierdza ich funkcję). Forma otworu drzwiowego z elewacji zachodniej, zbieżność jego osi z osią baszty ustępowej, funkcjonującej przy zewnętrznym murze zachodnim sugeruje, iż otwór ten stanowił przejście na ganek prowadzący do tejże baszty⁷⁹. W rejonie przejścia na ganek po skuciu wszystkich tynków zauważalne były także pozostałości pobiałe, świadczące o przyleganiu w tym miejscu do elewacji dwuspadowego daszka (por. ryc. 10 i 15)⁸⁰. Analiza południowo-zachodniego narożnika skrzydła zachodniego mogła zaś być może przynieść odkrycie poziomu posadowienia gotyckiego szczytu⁸¹.

clearly about the height of the wall surrounding the bailey on this side (fig. 9)⁷².

Revealing brick elevations under plaster of the west wing led to significantly supplementing the knowledge about it (though it should be remarked that, because of the small extent of secondary alterations of perimeter walls, it had been definitely better recognised than the east wing). Therefore, it was possible to establish the whole composition of its elevations. Naturally, it was confirmed that the wing had three storeys. In its three elevations, i.e. the north, west and south, the lowest utility storey was signalled by embrasures (with wide niches on the inside), the next by tall window openings topped with short arches and enclosed with ogival blind windows⁷³, the top storey by small defensive openings topped with short arches (fig. 10)⁷⁴. The courtyard elevation (fig. 11, 12, 13) within the last storey did not have any openings, i.e. there was a full wall with deep niches on the inside⁷⁵. Although the existence of a row of openings made using shaped brick – bevelled – on the storey of this elevation was already signalled by pre-war photographs (fig. 14), the discovery of brick elevations in the west wing threw a new light on the issue. Quite clearly the foundation level of the openings turned out to differ from the level of windowsills on this storey, existing in the remaining elevations of the wing, i.e. suspended at a lower height and coinciding with the floor level. In the courtyard elevation of the west wing there appeared additionally two levels of beam holes: the lower at the height close to the level of sills of the openings described above, built using shaped bricks, the higher above them (fig. 11)⁷⁶. Seams occurring on the storey of the courtyard elevation turned out to be relics of door openings made in the brick face from bevelled shaped bricks, analogous to the openings visible in the basement of that elevation, and beam holes indicated that at a certain time a wooden roofed-over gallery must have existed there⁷⁷. During adaptation work at the north edge of the courtyard elevation in the west wing a whitewashed niche decorated in polychrome was discovered.

In the west elevation of that wing (fig. 10), between the storey with embrasures and the storey with openings in ogival blind windows, a door opening enclosed with an arch was revealed, which must have been made during the period of the wing construction⁷⁸. The height of the threshold in this opening coincided with the height of thresholds of the door openings on the storey of the courtyard elevation described above (which additionally confirms their function). The form of the door opening in the west elevation, coincidence of its axis with the axis of the privy tower functioning by the outer west wall, suggests that the opening constituted an entrance to the porch leading to that tower⁷⁹. After hacking off all plaster in the area of the passage to the porch remains of whitewash were visible which confirmed that a gable roof adjoined the elevation here (see fig. 10 and fig. 15)⁸⁰. An analysis of the south-west corner of the west wing might have resulted in discovering the foundation level of the Gothic gable⁸¹.

At this stage of the bailey construction there must have existed the western defensive wall running along the river Łyna, allowing for making a privy. Archaeolog-

W tej fazie budowy przedzamcza istniał najprawdopodobniej zachodni mur obronny, biegnący wzdłuż rzeki Łyny, umożliwiający wykonanie ustępu. Wykopy archeologiczne wskazały, że podobnie jak północny jego odcinek, biegnący na długości zamku i fosy pośredniej, także południowy, rozciągający się na długości przedzamcza, od zewnątrz posiadał lico ceglane już od wysokości nieznacznie powyżej lustra wody (ryc. 16) – jego forma architektoniczna została zafalszowana pod koniec XX w. przez wykonanie lica z kamieni polnych na odcinku pomiędzy fosą pośrednią a odkrytą basztą⁸².

Jak wspomniano na wstępie, w II fazie budowy przedzamcza powstało także skrzydło wschodnie. Zostało ono dostawione do wcześniejszej, skutej w tym celu kurtyny południowej przedzamcza (ryc. 8), z wykorzystaniem dolnych partii muru pochodzącego z wcześniejszej fazy budowlanej⁸³. W murach obwodowych skrzydła wschodniego okazały się być także nadal zatopione znaczne odcinki pozostałych elewacji gotyckiego skrzydła wschodniego. Ich odkrycie pozwoliło poszerzyć w znacznym stopniu wiedzę na temat pierwotnego wyglądu skrzydła wschodniego⁸⁴. Relikty pochodzące z najstarszej fazy budowlanej skrzydła wschodniego przetrwały niemal do wysokości parapetów okien najwyższej z jego obecnych kondygnacji (dokładnie kilka warstw poniżej nich, ryc. 17 i 18). Na podstawie pobieżnej nawet analizy ceglanych elewacji skrzydła wschodniego możliwe było odczytanie licznych śladów po gotyckich otworach okiennych, zamkniętych odcinkiem łuku⁸⁵ i rozmieszczonych w dwóch poziomach: w dolnym – wyższych, w górnym – niższych (jednak, co należy podkreślić, przekraczających wysokość podobnych okien ostatniej kondygnacji skrzydła zachodniego). Jeszcze trudniejsza, bez właściwego rysunkowego zadokumentowania murów odkrytych spod tynków, stała się analiza elewacji północnej oraz zachodniej (dziedzińcowej) tego skrzydła. Pierwsza z nich, podobnie jak północny odcinek elewacji wschodniej, została na znacznych powierzchniach podmurowana, druga uległa w wiekach nowożytnych istotnym przebudowom. W elewacji dziedzińcowej czytelne pozostawały jednak pojedyncze otwory gotyckie, m.in. ostrołuczny otwór przeznaczony pod szerokie wrota, zachowany w części północnej skrzydła (ryc. 19), oraz otwór okienny zamknięty odcinkiem łuku, analogiczny jak w elewacji wschodniej, zachowany w części południowej skrzydła (ryc. 20)⁸⁶. Podkreślić należy, że ostry łuk otworu pod wrota wykonany był z użyciem cegły zendrówki, układanej naprzemiennie ze zwykłą, czerwoną cegłą, a w południowej partii elewacji w wątku ceglany występowała także dekoracja z cegły zendrówki w układzie rombowym (ryc. 20).

Odczytanie formy architektonicznej obu skrzydeł przedzamcza pozwala na ustalenie programu funkcjonalnego tej części zespołu zamkowego w okresie średniowiecza. O większej randze skrzydła zachodniego świadczy jego forma, wykorzystane przy jego budowie techniki budowlane, w tym detal architektoniczny taki jak ceglane kształtki – fazowane (w dwóch poziomach ostrołucznych otworów drzwiowych elewacji dziedzińcowej), duże otwory okienne ujęte w ostrołuczne blendy, krążganek bądź galeria oraz sklepienia krzyżowe na gurtach (w piwnicach). Występowanie w kondygnacji piętra elewacji dziedzińcowej śladów po drewnianym krążganek lub galerii

ical excavations indicated that, similarly to its northern section running along the castle and the intermediate moat, the southern which stretched along the length of the bailey had a brick face on the outside that started just above the water surface (fig. 16) – its architectonic form was falsified towards the end of the 20th c. by making a face from natural stone in the section between the intermediate moat and the discovered tower⁸².

As has been mentioned before, in the phase II of the bailey construction the east wing was also built. It was added to the previously hacked off south curtain wall of the bailey (fig. 8), using the lower parts of the wall from an earlier building stage⁸³. Considerable sections of remaining elevations of the Gothic east wing turned out to be still embedded in the perimeter walls of the east wing. Their discovery allowed for greatly expanding the knowledge concerning the original appearance of the east wing⁸⁴. Relics from the oldest building phase of the east wing have survived almost to the height of the windowsills of the highest of its present storeys (precisely a few layers beneath them, fig. 17 and 18). On the basis of even a cursory analysis of brick elevations of the east wing it was possible to recognise numerous traces of Gothic window openings, enclosed with short arches⁸⁵ and spaced in two levels: higher – in the lower level, and lower – in the higher level (however, it should be emphasised, exceeding the height of similar windows on the last storey in the west wing). Still more difficult without proper drawing documentation of walls revealed under plaster, was the analysis of the north and west (courtyard) elevation in that wing. The former, like the north section of the east elevation, was largely underpinned with brick, the latter was significantly transformed in the modern ages. In the courtyard elevation, however, single Gothic openings remained visible, e.g. an ogival opening intended for wide doors preserved in the north part of the wing (fig. 19), and a window opening enclosed with a short arch, analogical to the ones in the east elevation, preserved in the south section of the wing (fig. 20)⁸⁶. It should be stressed that the ogival arch of the wide door opening was made using glazed brick, laid alternately with the ordinary red brick, and in the south part of the elevation decoration from glazed brick in a rhomboidal arrangement occurred in the brick bond (fig. 20).

Identifying the architectonic form of both bailey wings allows for determining the functional program of that part of the castle complex during the medieval period. The higher rank of the west wing is confirmed by its form, building techniques used during its construction, including architectonic details such as shaped brick – bevelled (on two levels of ogival door openings in the courtyard elevation), large openings enclosed with ogival blind windows, a gallery and groin vaults on flying buttresses (in cellars). Traces of a wooden gallery and a passage to the privy, occurring on the storey courtyard elevation confirms that, besides its economic and defensive function located in the basement and on the top storey, the wing served a residential and formal function. It means that it served as a seat for the country alderman (wójt krajowy), who was the leader of the lay clerks in the Warmia dominium⁸⁷. The role that the

oraz przejścia do ustępu świadczy o tym, że obok funkcji gospodarczej i obronnej, które mieściły się w przyziemiu oraz na ostatniej kondygnacji, skrzydło pełniło funkcję mieszkalno-reprezentacyjną. Oznacza to, że stanowiło ono siedzibę wójta krajowego, stojącego na czele świeckich urzędników dominium warmińskiego⁸⁷. Rola, jaką miał do spełnienia wójt krajowy, wymagała czytelnego oddzielenia jego siedziby od dworu biskupiego. Skrzydło wschodnie otrzymało zaś formę typową dla obiektu gospodarczego (w przyziemiu otwór pod szerokie wrota, na wyższych kondygnacjach otwory zamknięte odcinkiem łuku). Potwierdzenie takiej właśnie jego pierwotnej funkcji odnajdujemy również w inwentarzu zamkowym z 1724 r., gdzie pośród izb mieszkania burgrabiego w skrzydle wschodnim opisano także m.in. „schody murowane, po prawej stronie starożytne (gotyckie – dop. aut.), po lewej kuchnia, która także starożytna” (*gradus murati, ad dextram penu antiquum, ad sinistram culina quoque antiqua*)⁸⁸. Do czasu gruntownej przebudowy skrzydła wschodniego w XVIII w. zachowały się w nim zatem jeszcze, przynajmniej częściowo, wnętrza gotyckie.

Jak należy datować tę fazę rozwojową przedzamcza? Analiza formalna zastosowanego detalu architektonicznego, ale i poziom wykonawstwa zdają się przemawiać za powstaniem opisanych powyżej obiektów jeszcze w XIV w., a zatem, biorąc pod uwagę przekazy archiwalne – w 4. ćw. XIV w. Pewne możliwości w ustaleniu daty ich powstania mogły stworzyć badania dendrochronologiczne belki zatopionej w progu przejścia do ganku w elewacji zachodniej oraz belek stropowych krążanka bądź galerii w elewacji dziedzińcowej skrzydła zachodniego.

III faza – gotyka – rozbudowy przedzamcza (XV w.)

Skucie tynków z elewacji wschodniej skrzydła wschodniego niezaprzeczalnie dowiodło, iż baszta południowo-wschodnia wraz z murem odchodzącym od niej w kierunku północnym powstały w momencie, gdy istniało już gotyckie skrzydło wschodnie, a zatem w wyniku rozbudowy powstałego wcześniej, regularnego czworoboku przedzamcza (ryc. 18). Równocześnie z basztą powstał mur południowy – co ustalił już A. Kašinowski⁸⁹, jednak wyłącznie na wschodnim odcinku – co odkrył R. Herman, i łącznie z dwoma zachowanymi w partii fundamentowej murami doń prostopadłymi, stanowiącymi podbudowę budynku bramnego (ryc. 7)⁹⁰. Został on dostawiony do istniejącego wzniesienia⁹¹ i z obu stron otrzymał ceglane lico⁹². Podstawa ceglana tego muru została dostosowana do panujących w międzymurzu spadków gruntu (rampy pochylonej w kierunku wschodnim) i schodziła aż do poziomu występującego w baszcie okrągłej⁹³. Zachodni mur budynku bramnego (biegnący na przedłużeniu wschodniej ściany obwodowej wieży obronnej) był od zewnątrz ceglany do niższej wysokości niż od wewnątrz, co potwierdza przeznaczenie go od tej strony do ekspozycji (ryc. 7)⁹⁴. Zarówno w baszcie, jak i w obu murach tak powstałego międzymurza: wschodnim i południowym, istniały w przyziemiu rozglifione od wnętrza strzelnice z prostokątnymi otworami (jednak bez tarczy). Z przyziemia na kolejną kondygnację obronną prowadziły kręcone schody wykonane w grubości muru,

country alderman was to fulfil required his seat to be clearly distinguishable from the bishop's court. The east wing obtained the form typical for a utility object (in the basement an opening for wide doors, on higher stores opening enclosed with a short arch). Confirmation of such an original function can be found in the castle inventory from 1724, where besides the rooms belonging to the burgrave's residential quarters in the east wing we can also find the following description, e.g.: "masonry stairs, on the right side ancient (Gothic – author's comment), on the left the kitchen which (was) also ancient" (*gradus murati, ad dextram penu antiquum, ad sinistram culina quoque antiqua*)⁸⁸. Until the time of the complete refurbishment of the east wing in the 18th c. Gothic interiors had still been, at least partially, preserved in it.

How should this phase of the bailey development be dated? A formal analysis of the used architectonic detail, but also the standard of execution, seem to confirm the belief that the above described objects were built already in the 14th c., so, taking into account archive records – in the 4th quarter of the 14th c. Certain possibilities in establishing the date of their erection could have been created by dendrochronological tests of the beam embedded in the threshold of the passage to the porch in the west elevation, and of floor beams of the gallery in the courtyard elevation of the west wing.

Phase III: Gothic – extension of the bailey (15th c.)

Hacking off plaster from the east elevation in the east wing proved beyond any doubt that the south-east tower with the wall stretching from it towards the north were built when the Gothic east wing had already existed, therefore was a result of the extension of the previously built regular rectangle of the bailey (fig. 18). At the same time as the tower the south wall was erected – which was already established by A. Kašinowski⁸⁹, however only in the east section – which was discovered by R. Herman, and together with two walls perpendicular to it, and preserved in their foundation part, constituting the base for the gatehouse (fig. 7)⁹⁰. It was added to the existing hill⁹¹ and was given a brick face on both sides⁹². The basis of the interior brick face of that wall was adjusted to the slope existing in the intermural space (a ramp sloping towards the east) and descended to the level occurring in the round tower⁹³. The west wall of the gatehouse (which was a continuation of the east perimeter wall of the defensive tower) was made of brick on the outside to a lower level than on the inside, which confirms that it was meant to be exposed on that side (fig. 7)⁹⁴. Both in the tower and in both walls of the so created intermural space: the east and the south, in the basement there existed loopholes splayed on the inside with rectangular openings (though without shields). A winding staircase cut out in the thickness of the wall, located at the junction of the outer south wall with the tower oval, led from the basement to the upper defensive storey. At the exit of the staircase there was a spacious niche open to the tower interior, and next to it a corridor on a broken plan also cut out in the thickness of the wall, this time at

zlokalizowane na styku zewnętrznego muru południowego z owalem baszty. U wylotu klatki schodowej znajdowała się obszerna wnęka, otwarta na wewnątrz baszty, a przy niej wykonany także w grubości muru, tym razem na styku baszty ze wschodnim murem zewnętrznym (biegnącym do skrzydła wschodniego), łamany w rzucie korytarz, wyprowadzający na ganek obronny (przez otwór zamknięty ostrołukowo). Zdaniem H. Domańskiej strzelniczej kondygnacji baszty mogły być w tym czasie dostosowane do obsługi hakownic⁹⁵. Baszta otrzymała wieżbę storczykową⁹⁶.

W ramach rozbudowy systemu obronnego przedzamcza powstała także prostokątna baszta ustępowa przy zewnętrznym murze międzymurza zachodniego (ryc. 16 i 21)⁹⁷, pełniąca zapewne także funkcję obronną⁹⁸. Basztę, podobnie jak mur, do którego została dostawiona, powyżej fundamentowania wybudowano z cegły. Nakrytą ją dachem dwuspadowym, równoległym do skrzydła zachodniego⁹⁹.

IV faza – późnogotycka – przebudowy i rozbudowy przedzamcza (XV/XVI i XVI w.)

Wygląd zamku lidzbarskiego i jego przedzamcza w ostatniej ćwierci XVI w. przybliżył nam miedzioryt Aliprandy Capriola wg rysunku Tomasza Tretera (ryc. 3), opublikowany w wydanej w Rzymie dziele tego ostatniego pt. *Theatrum virtutum D. [ivi] Stanislai Hosii* z 1588 roku. Dominujące znaczenie w przestrzeni przedzamcza posiada wówczas skrzydło zachodnie, zwieńczone wysokim dachem dwuspadowym, ujętym w sterczynowe szczyty (co dodatkowo potwierdza jego większą rangę w zespole), a także wieża z hurdycją lub machikułami (nadwieszonym gankiem), zlokalizowana w murze południowym, nakryta wysokim dachem kopertowym. Jak podają przekazy archiwalne, wieża ta, zwana przed przebudową basztą św. Krzysztofa, otrzymała formę znaną z rycin z 1496 r. staraniem bpa Łukasza Watzenrode (1480–1512)¹⁰⁰. Na wschód od wieży rycina przedstawia budynek bramny nakryty dachem dwuspadowym, zlicowany z zewnętrznym murem międzymurza południowego, pełniący zapewne w tym czasie jednak już inną rolę niż pierwotna (przed nim brak mostu, a w narożniku południowo-zachodnim przedzamcza widnieje przedbramie nowej bramy wjazdowej). O nim za chwilę, gdyż uwagę skupia jeszcze wysoka kurtyna łącząca skrzydło zachodnie z wieżą obronną. Jej wysokość została przez artystę nieco przerysowana – co potwierdza zachowany do czasów współczesnych narożnik południowo-wschodni skrzydła zachodniego, w zwieńczeniu przewiązany, skuty dopiero od około poziomu gzymsu wieńczącego elewację południową skrzydła południowego. Z owego widoku nie wynika natomiast, czy baszta południowo-wschodnia w tym czasie była już dostosowana do obsługi armat. Biorąc pod uwagę, że H. Domańska łączy ją z 1. połową XVI w., widok z 1588 r. taką zapewne miał ją ukazywać¹⁰¹.

Na rycinie z dzieła Tretera widnieje nie tylko baszta ustępowa, położona w linii zewnętrznego muru międzymurza zachodniego, ale także zachodnia brama wjazdowa z przedbramiem oraz zachodni odcinek zewnętrznego muru międzymurza południowego. Przekaz ów wskazuje zatem, iż budowa bramy zachodniej i związane

the junction of the tower with the east outer wall (running towards the east wing), which led to the defensive porch (through an ogival opening). According to H. Domańska, at that time embrasures on the third floor of the tower could have been adopted to manning hand cannons⁹⁵. The tower had a king post truss⁹⁶.

While expanding the defensive system of the bailey, a rectangular privy tower was built at the outer wall of the west intermural space (fig. 16 and 21)⁹⁷, which might also have served a defensive purpose⁹⁸. The tower, like the wall to which it was added, was built from brick above its foundations. It was covered with a gable roof, parallel to the west wing⁹⁹.

Phase IV: late-Gothic – transformation and extension of the bailey (15th/16th and 16th c.)

The likeness of the Lidzbark castle and its bailey during the last quarter of the 16th c. can be seen on a copperplate by Aliprandy Capriolo according to the sketch by Tomasz Treter (fig. 3), found in the work of the latter published in Rome and entitled *Theatrum virtutum D. [ivi] Stanislai Hosii* in 1588. The space of the bailey was then dominated by the west wing covered with a tall gable roof, enclosed with pinnacled gables (which additionally confirms its higher rank in the complex), and a tower with a brattice or machicolations (an overhanging porch) located within the south wall and covered with a tall hipped roof. According to archive records, the tower, known before its transformation as the tower of St. Christopher, had the form known from the drawing in 1496 by the efforts of bishop Lucas Watzenrode (1480–1512)¹⁰⁰. To the east of the tower the sketch presents the gatehouse covered with a gable roof flush with the outer wall of the south intermural space, but probably serving then a different function than the original one (there is no bridge before it, and in the southwest corner of the bailey there is a foregate of the new entrance gate). Attention is also drawn to the tall curtain wall linking the west wing with the defensive tower. Its height was slightly exaggerated by the artist – which is confirmed by the south-east corner of the west wing preserved until the modern times, laced in the coping, hacked off only from the level of the cornice topping the south elevation of the south wing. However, it is not obvious from the sketch whether at that time the south-east tower was already fitted for using cannons. Considering that H. Domańska associated it with the 1st half of the 16th c., the view from 1588 was probably to show it as such¹⁰¹.

On the print from Treter's work there is not only the privy tower situated in the line of the outer wall in the west intermural space, but also the west entrance gate with the foregate, and the west section of the outer wall of the south intermural space. The image indicates, that building of the west gate and cutting out the passage in the west wing associated with it, took place earlier than A. Kašinowski, H. Domańska and J. Wańkowska-Sobiesiak had assumed – maybe, as A. Rzempełuch suggested, it was done in the course of preparation for the war with Albrecht Hohenzollern (in the mid-16th c.

z tym przekucie przejazdu w skrzydle zachodnim nastąpiły wcześniej niż przyjmował dotąd A. Kąsinowski, a za nim także H. Domańska i J. Wańkowska-Sobiesiak – być może zatem, tak jak chciał A. Rzempełuch, w ramach przygotowań do wojny z Albrechtem Hohenzollernem (w poł. XVI w. doceniano już przecież szczególne walory obronne warowni lidzbarskiej). Budowa zachodniej części międzymurza południowego (ryc. 22) musiała niewątpliwie nastąpić nieco wcześniej¹⁰², przypuszczalnie pod koniec XV w. lub w pierwszych latach XVI w. Przyjrzymy się, jak w szczególności mogły przedstawiać się nowe obiekty przedzamcza, powstałe w ramach przebudowy dokonanej u schyłku średniowiecza.

Ostatnie badania archeologiczne międzymurza południowego wskazały, że lico ceglane zachodniego odcinka muru zewnętrznego było od strony międzymurza założone znacznie wyżej niż od zewnątrz i niż miało to miejsce we wschodniej jego części. Odkryte relikty muru zewnętrznego świadczą także w sposób pośredni o jego pierwotnej wysokości (ryc. 23). Zachował się bowiem ślad po jednej ze strzelnic, wskazujący, że otrzymała ona formę tradycyjnej strzelnicy o rozglifionych ściankach, oraz że jej próg znajdował się nieznacznie powyżej górnej granicy kamiennego cokołu tego muru (podkreślić należy, że poziom podstawy ceglano-licca zbieżny był na tym odcinku z poziomem analogicznego lica w naprzeciwległej elewacji skrzydła zachodniego). Potwierdzać to może zatem wiarygodność rysunku Tretera, na którym zachodni odcinek zewnętrznego muru międzymurza południowego jest nieco niższy w porównaniu ze wschodnim.

Prospekt lidzbarskiej warowni z dzieła Tretera, co istotne, przybliżył nam również wygląd i program użytkowy umocnień obronnych powstałych przed nową bramą zachodnią (ryc. 24). Przejazd bramny wykonany w skrzydle zachodnim jest tu poprzedzony nie tylko międzymurzem, ale także długim przedbramiem z szczytą wjazdową, od wschodu zamkniętą jedną okrągłą basztą, zwieńczoną dachem stożkowym (której relikty stanowi obecna baszta południowo-zachodnia), od zachodu zaś dwiema podobnymi basztami. Jak wskazuje panorama miasta z mapy Jana Fryderyka Enderscha z 1755 r. (ryc. 5), przynajmniej jedna z tych okrągłych baszt posiadała formę identyczną z basztą południowo-wschodnią, tzn. analogiczny, ostrołuczny fryz nadwieszony na wspornikach. Wiarygodność XVI-wiecznego przekazu Tretera potwierdził jednoznacznie wykop budowlany pod studnię wodociagową, wykonany i zasypany w marcu 2011 r. w ramach bieżącej adaptacji przedzamcza, który ujawnił relikty południowej z dwóch zachodnich, okrągłych baszt przedbramia (ryc. 25), relikty muru łączącego ją z drugą z tych baszt (fragmenty północnej baszty przedbramia znajdują się do dzisiaj bezpośrednio przy rzece Łynie, ryc. 26), a także relikty muru odchodzącego od niej w kierunku międzymurza zachodniego. Odkryta baszta posiadała w przyziemiu jedną strzelnicę o ściankach rozglifionych od wnętrza, bez tarczy, skierowaną w stronę podjazdu i była kryta dachówką ceramiczną typu mnich-mniszka (w wykopie występowały liczne relikty tej dachówki). Lokalizacja odkrytej baszty wskazywała, że przebieg grobli z przedbramiem był pierwotnie inny niż obecnie (baszta południowa położona jest na północnym skraju obecnej grobli), a szczyt musiała posiadać nieregularny przebieg na rzucie łuku

the specific defensive values of the Lidzbark stronghold were already appreciated). Building of the west part of the south intermural space (fig. 22) must have taken place slightly earlier¹⁰², probably towards the end of the 15th c. or during the first years of the 16th c. Let us see what the new bailey objects might have looked in detail, which were erected during the building transformation carried out towards the end of the medieval period.

The recent archaeological research of the south intermural space suggested that the brick face of the west section of the outer wall was, on the side of intermural space, laid much higher than on the outside and than in its east section. The discovered relics of the outer wall also indirectly confirm its original height (fig. 23). Traces of one of its loopholes have been preserved indicating that it had a form of a traditional embrasure with splayed walls, and that its threshold was situated slightly above the upper limit of the stone base course of that wall (it should be emphasized that the base level of the brick face coincided in this section with the level of an analogical face in the opposite elevation of the west wing). Therefore, it could confirm the reliability of Treter's sketch in which the west section of the outer wall of the south intermural space is slightly lower compared to the east one.

What is important, the view of the Lidzbark stronghold from Treter's work brings closer to us the appearance and functional program of the defensive fortifications erected in front of the new west gate (fig. 24). The gate passage cut out in the west wing was here preceded not only by the intermural space but also by a long foregate with the entrance neck, enclosed in the east with one round tower covered with a conical roof (whose relic is the present-day south-west tower), while in the west with two similar towers. As the panorama of the town from the map by Jan Fryderyk Endersch from 1755 indicates (fig. 5), at least one of those round towers had an identical form as the south-east tower, i.e. analogical, ogival frieze suspended on corbels. Credibility of the 16th-century Treter's image was verified by the pit for a water supply well, dug and filled in March 2011, in the course of current adaptation of the bailey which revealed: relics of the southern from the two western, round towers of the foregate (fig. 25); relics of the wall linking it with the other tower (fragments of the north tower of the foregate are located directly on the river Łyna until today, fig. 26); as well as relics of the wall departing from it towards the west intermural space. The discovered tower had in its basement one embrasure with walls splayed on the inside, without a shield, directed towards the driver and it was covered with ceramic roof tiles of the monk-and-nun type (numerous relics of the tiles were found in the dig). Location of the discovered tower indicated that originally the course of the causeway with the foregate used to be different than today (the south tower is situated at the north end of the present causeway), and the neck must have had an irregular shape on the plan of an arch (fig. 3 and 6). The neck of the foregate was to be defended from the south by a round tower (whose relic is the present-day south-west tower of the bailey) situated in

Ryc. 24. Południowy odcinek muru zewnętrznego międzymurza zachodniego, odkryty w trakcie prac ziemnych. W tle przebudowa baszty południowo-zachodniej. Fot. L. Wawrykiewicz, 2011
Fig. 24. The southern section of the outer wall of the west intermural space, discovered during excavations. In the background, transformation of the south-west tower. Photo by L. Wawrykiewicz, 2011

Ryc. 25. Relikty południowej baszty przedbramia zachodniego z fazy IV w trakcie prac ziemnych, związanych z wykonaniem instalacji. W dole od prawej: strzelnica baszty oraz widok miejsca, w którym odkryto relikty baszty, już po wykonaniu nawierzchni parkingów. Fot. L. Wawrykiewicz, 2011
Fig. 25. Relics of the south tower of the west foregate from phase IV during earthworks connected with putting in installations. Bottom right: tower embrasure and view of the site where relics of the tower were discovered, after the parking lot surface had been laid. Photo by L. Wawrykiewicz, 2011

► Ryc. 28. Wschodni odcinek elewacji dziedzicznej skrzydła południowego po skuciu tynków. Kolorem zielonym podkreślono relikty zabudowy z fazy IV. Liniami jasnofioletowymi zaznaczono otwory z etapu I fazy VI, pomarańczowymi z etapu I fazy VII, żółtymi z etapu II fazy VII. Fot. L. Wawrykiewicz, 2010
Fig. 28. The eastern section of the courtyard elevation of the south wing after hacking off plaster. Green colour emphasizes relics of buildings from phase IV. Pale purple lines mark openings from stage I of phase VI, orange – stage I of phase VII, yellow – stage II of phase VII. Photo by L. Wawrykiewicz, 2010

Ryc. 26. Relikty północnej baszty przedbramia zachodniego z fazy IV (zachowanej nad rz. Łyną). W górnym narożniku próba rekonstrukcji przedbramia zachodniego wykonana przez Karla Haukego w 1952 r. (jednak z jedną basztą), w dolnym narożniku widok miejsca lokalizacji baszty północnej już po wykonaniu nawierzchni parkingów. Fot. L. Wawrykiewicz, 2011
Fig. 26. Relics of the north tower of the west foregate from phase IV (preserved on the river Łyna). In the upper corner an attempt at reconstructing the west foregate made by Karl Hauke in 1952, (though with one tower), in the bottom corner view of the location site of the north tower after the parking lot surface has been laid. Photo by L. Wawrykiewicz, 2011

Ryc. 27. Południowy odcinek elewacji zachodniej skrzydła zachodniego (z fazy II) po skuciu tynków. Nad bramą wjazdową (z fazy IV) widoczny ślad po poprzedzającym ją pierwotnie budynku bramnym. W prawym dolnym narożniku otwory okienne najwyższej kondygnacji: mniejszy – gotycki z fazy II, większy – z fazy V, z wręgami po deskowym nadprożu. Fot. L. Wawrykiewicz, 2010
Fig. 27. The southern section of the west elevation of the west wing (from phase II) after hacking off plaster. Over the entrance gate (from phase IV) visible traces of the preceding original gatehouse. In the bottom right corner window openings of the top storey: the smaller – Gothic from phase II, the larger – from phase V, with traces of plank lintel. Photo by L. Wawrykiewicz, 2010

(ryc. 3 i 6). Obronę szyi przedbramia od południa miała zapewniać okrągła baszta położona w narożniku południowo-zachodnim międzymurza przedzamcza (której relikty stanowi dzisiejsza baszta południowo-zachodnia przedzamcza)¹⁰³. W międzymurzu zachodnim, na osi przejazdu bramnego, znajdował się – co potwierdzają zarówno rysunek Tretera, jak i inwentarze zamkowe – budynek bramny, nakryty dachem dwuspadowym, prostopadłym do skrzydła zachodniego¹⁰⁴. Ślady po tejże budowli można było zauważyć po skuciu tynków na elewacji zachodniej skrzydła zachodniego (ryc. 27)¹⁰⁵.

XVI w. zapoczątkowuje – co należy podkreślić – także proces stopniowej zabudowy przestrzeni przy kurtynie południowej (dotąd podzielonej wyłącznie przez wieżę obronną, osadzoną w połowie jej długości), prowadzący w dalszej konsekwencji do stopniowej przemiany obronnej warowni lidzbarskiej w reprezentacyjną siedzibę. W tym czasie, najwcześniej zapewne jednak po 1. ćw. XVI w. (po oblężeniu miasta przez Albrechta Hohenzollerna), powstaje zabudowa pomiędzy dotychczasową wieżą obronną a skrzydłem wschodnim. Ściana północna powstałego wówczas w tym miejscu obiektu, stanowiąca przedłużenie elewacji północnej wieży obronnej, została wybudowana z cegły ceramicznej w wątku gotyckim, jeszcze z zastosowaniem podcinanej spoiny, charakterystycznej dla warsztatu średniowiecznego¹⁰⁶. Jej relikty zatopione są w elewacji dziedzińcowej obecnego skrzydła południowego (ryc. 28).

Jak wskazują inwentarze zamkowe, pod koniec XVI w. odnawiano zrujnowaną już wówczas, prostokątną basztę ustępową, „wznoszącą się przy Łynie”. Przy zewnętrznym murze międzymurza zachodniego wznosiły się jednak w tym czasie dwie baszty ustępowe – jedna skomunikowana z zamkiem, druga ze skrzydłem zachodnim przedzamcza. Z rachunków za rok 1598 zaś wynika, iż przy odnawianiu jednej z tych baszt pracował murarz Henryk (*Heinricus*) Perge, pracami kierował natomiast architekt Wilhelm (*Vilhelmus*) Marten z Elbląga, który także zbudował murowane kanały odprowadzające nieczystości z kuchni biskupiej¹⁰⁷. Nieznany natomiast bliżej budowniczy z Lidzbarka prowadził z kolei prace przy wzmocnieniu terenu dębowymi palami obok baszty ustępowej od strony rzeki Łyny¹⁰⁸.

V faza – nowożytna – przebudowy przedzamcza (XVII w.)

W okresie nowożytnym wybudowano między skrzydłem zachodnim a wieżą obronną budynek odwachu z mieszkaniem wachmistrza i kancelarią (1604–1621, ryc. 29), przebudowano także skrzydło zachodnie, ostatecznie odbierając mu cechy budowli obronnej¹⁰⁹. Najpierw w miejscu gotyckich strzelnic przyziemia oraz otworów obronnych ostatniej kondygnacji skrzydła zachodniego pojawiły się duże otwory z łukiem odcciążającym wykonanym z cegły w układzie główkowym¹¹⁰, z deskowym nadprożem, podtrzymującym ceramiczne wypełnienie (po skuciu tynków widoczne były wręgi po deskowych nadprożach, ryc. 10 i 27)¹¹¹. W otworach zamontowana była stolarka okienna zamknięta prosto.

W okresie nowożytnym dokonano także znacznej przebudowy skrzydła wschodniego. Jak wskazały jego

the south-west corner of the bailey intermural space¹⁰⁵. In the west intermural space, on the axis of the gate passage, there was a gatehouse covered with a gable roof perpendicular to the west wing – which was confirmed by both Treter's sketch and the castle inventories¹⁰⁴. Traces of that construction could have been noticed after hacking off the plaster on the west elevation in the west wing (fig. 27)¹⁰⁵.

It should be emphasized that the 16th c. initiated also the process of gradual building development in the space by the south curtain (previously divided only by the defensive tower erected halfway its length), further leading to gradual conversion of the defensive stronghold in Lidzbark into a stately residence. At that time, though most probably after the 1st quarter of the 16th c. at the earliest (after the town had been besieged by Albrecht Hohenzollern), buildings were erected between the previous defensive tower and the east wing. The north wall of the object erected there at that time, which constituted a continuation of the north elevation of the defensive tower, was built from ceramic brick in the Gothic bond using the bevelled joint characteristic for the medieval technique¹⁰⁶. Its relics are embedded in the courtyard elevation of the current south wing (fig. 28).

As the castle inventories suggest, towards the end of the 16th c. the already ruined rectangular privy tower “standing by the Łyna” was being renovated. However, at that time by the outer wall of the west intermural space there already existed two privy towers – one communicating with the castle, the other with the west wing of the bailey. In the bills of expenditure for the year 1598 it can be seen that a mason Henryk (*Heinricus*) Perge was working on renovating one of those towers, while the work was supervised by architect Wilhelm (*Vilhelmus*) Marten from Elbląg who also built masonry canals channelling sewage out of the bishop's kitchen¹⁰⁷. On the other hand, an unknown builder from Lidzbark carried out the task of strengthening the area by the privy tower on the side of the river Łyna with oak beams¹⁰⁸.

Phase V: modern – transformations of the bailey (17th c.)

In the modern period, a guardhouse was built between the west wing and the defensive tower with accommodation for the cavalry sergeant and a clerk's office (1604–1621, fig. 29), and the west wing was transformed which eventually deprived it of any features of a defensive building¹⁰⁹. Firstly, the Gothic embrasures in the basement and the defensive loopholes on the last storey of the west wing were replaced by large openings with discharging arches made from brick laid in the header bond¹¹⁰ with plank lintels supporting ceramic fill-ins (traces of plank lintels could be seen after the plaster had been hacked off, fig. 10 and 27)¹¹¹. Window frames enclosed in a straight line were fixed in the openings.

During the modern period a significant transformation took place in the east wing. Its elevations (fig. 17, 18, 20), revealed under plaster during the recent work, showed it involved raising the east wing up to its present height, though still preserving its original Gothic length

elewacje (ryc. 17, 18, 20), odkryte spod tynków w trakcie ostatnich prac, polegała ona na nadbudowie skrzydła wschodniego do obecnej wysokości, nadal jednak z zachowaniem jego pierwotnej, gotyckiej długości (otwory okienne tej fazy zamknięte zostały niemal płaskimi łukami z cegieł w układzie główkowym, znacznie przekraczającymi linię obokni, a mur został wykonany naprzemiennie w wątku główkowym i wozówkowym z przeznaczeniem pod tynk). Niski poziom murarki świadczy o tym, że do zmian tych doszło najpewniej w XVII w.

Zapewne w zbliżonym czasie na piętrze wschodniego odcinka muru południowego przedzamcza, pochodzącego z pierwszej fazy budowlanej, wykonano wysokie otwory zamknięte analogicznym, mało estetycznym odcinkiem łuku o wysokości główki cegły (ryc. 8). Jak wskazuje międzyryt z pocz. XVIII w., ukazujący panoramę Lidzbarka w widoku z południowego zachodu (ryc. 4), przy budynku o chronologii gotyckiej, stanowiącym pierwotnie obiekt bramny, miał istnieć wówczas od wschodu drugi budynek, zlokalizowany szczytowo. Rycina, ale i ślady przemurowań muru południowego, odkryte w trakcie bieżących prac adaptacyjnych, wskazują, iż między budynkiem tym a skrzydłem wschodnim pozostawał wówczas pewien niezabudowany obszar. Na rycinie widoczne są także: zachodnia część międzymurza południowego, która w tym czasie niemal na całej długości była zabudowana obiektami o dachach pulpitowych, jej mur zewnętrzny z regularnym rytmem strzelnic, a także wysoka wieża, która od czasu swej XV-wiecznej przebudowy posiada już inny niż w średniowieczu, strzelisty, czterospadowy dach namiotowy (bez hurdycji/machikuł). Warto przyjrzeć się tej rycinie, gdyż przedstawia ona zamek lidzbarski i przedzamcze właśnie po jego pierwszych, nowożytnych przebudowach, a przed najbardziej znaną kampanią budowlaną, która nastąpiła dopiero w 1. poł. XVIII stulecia.

W 1627 r., gdy do Lidzbarka wraz z wojskami szwedzkimi dotarła zawierucha wojenna (*tumultus belli*), fortyfikowano też zamek z przedzamczem. Wykonano wówczas nowe wrota do bramy zamkowej od strony rzeki Łyny, rozbudowywano fortalicjum wysunięte przed bramę zamku, a w obrębie przedzamcza północnego zbudowano pod zamkiem drewniany most wiszący, zwrócony w stronę młyna zamkowego, wznoszono też nowy mur przy młynie. W 1633 r. wybrukowano kamieniem gościniec prowadzący od opisanej wyżej bramy zamku do mostu przy kościele parafialnym¹¹².

VI faza – barokowa – przebudowy przedzamcza (XVIII w.)

„Biskup Książę Adam Stanisław Grabowski rezydencję lidzbarską w znacznej części w tak bardzo ozdobną przemienił, że inne zupełnie od dawnego oblicze jej nadał, dlatego też na nowo jest ona tu opisana”¹¹³. Tak oto podkreślono rozmach barokowej przebudowy przedzamcza we wstępie do inwentarza zamku lidzbarskiego z 1767 r. Przebudowa przedzamcza na reprezentacyjny zespół urbanistyczny, utrzymany w nowej, barokowej szacie architektonicznej, odbyła się jednak przynajmniej w dwóch etapach, tzn. w wyniku działań dwóch kolejnych biskupów warmińskich: Krzysztofa A.J. Szembeka (1724–1740) oraz Adama S. Grabowskiego (1741–1766).

(window openings from that phase were enclosed with almost flat brick arches using header bond jutting out from the line of the jamb, and the wall was made using alternately the header and stretcher bond meant to be plastered over). Low standard of masonry bears evidence that the transformations must have taken place in the 17th c.

At almost the same time, tall openings, enclosed with analogical though not very aesthetic arch sections of one brick header height, must have been made on the storey of the east section of the wall of the south bailey dating back to the first construction phase (fig. 8). A copperplate from the beginning of the 18th c., showing the panorama of Lidzbark from the south-west (fig. 4), indicates that by a building of Gothic provenance, constituting the original gate object, there existed another building on the east side turned with its gable to the other one. The sketch, but also traces of alterations to the south wall, discovered in the course of current adaptation work show that between that building and the east wing there used to be a non-built-up lot. The sketch also shows: the west part of the south intermural space which, at that time, was built over with lean-to-roofed buildings almost along its whole length, its outer wall with regularly spaced loopholes, and a tall tower which, since its 15th-century renovation, had a lofty, hipped tent roof (without brattices or machicolations) unlike the one it used to have in the medieval period. It is worth looking at the sketch more carefully, since it represents the castle and bailey in Lidzbark just after its first modern alterations, and before the best known building campaign which took place in the 1st half of the 18th century.

In 1627, when the turmoil of war (*tumultus belli*) reached Lidzbark together with the Swedish army, the castle and bailey were also fortified. New doors for the castle gate on the side of the River Łyna were made then, the fortalice before the castle gate was expanded, and within the north bailey a new timber suspension bridge was built below the castle facing towards the castle mill, and a new wall was also being built by the mill. In 1633, the highway leading from the above described castle gate to the bridge by the parish church was cobbled with stone¹¹².

Phase VI: Baroque – transformations of the bailey (18th c.)

“Prince – bishop Adam Stanisław Grabowski made a large part of his residence in Lidzbark so decorative, that he gave it a completely different appearance, and that is why it is described here anew”¹¹³. In this way the grand scale of the Baroque transformation of the bailey was emphasized in the foreword to the Lidzbark castle inventory from 1767. The conversion of the bailey into a stately urban planning complex, maintained in a new Baroque architectonic decor, took place in at least two stages, i.e. as a result of efforts of two consecutive bishops of Warmia: Krzysztof A.J. Szembek (1724–1740) and Adam S. Grabowski (1741–1766).

Firstly, owing to the efforts of bishop Krzysztof Szembek, the west wing and the south wing with the tower were altered¹¹⁴. In the west wing, beside the pre-

Najpierw, staraniem bpa Krzysztofa Szembeka, doszło do przebudowy skrzydła zachodniego oraz skrzydła południowego z wieżą¹¹⁴. W skrzydle zachodnim, obok wcześniejszych, dużych otworów okiennych z łukami odciążającymi z cegieł w układzie główkowym (pochodzącymi z fazy V), pojawiły się w miejscu dotychczasowych, niedużych otworów zlokalizowanych w ostrołucznych, gotyckich blendach (a przez to osadzonych dość głęboko i ograniczających dostęp światła do wnętrza), nowe, szersze otwory o kształcie prostokąta stojącego, cofnięte z lica jedynie na głębokość główki (ryc. 10). Otrzymały one typowe dla dojrzałej fazy okresu nowożytnego, płaskie nadproża o wysokości wozówki. Niższy poziom ich wykonania, w porównaniu z wcześniejszymi łękami o wysokości główki, wskazuje, iż od początku były one przeznaczone pod tynk. Powstanie tychże okien należy zapewne wiązać z modernizacją skrzydła, obejmującą otynkowanie elewacji, ale także wprowadzenie wokół otworów okiennych bogatego detalu sztukatorskiego, a w narożach skrzydła boniowania¹¹⁵. Jak dowodzą przedwojenne i powojenne fotografie skrzydła zachodniego, na których widoczne są m.in. odciski po opaskach okiennych elewacji, obramienia te miały w górnych narożach uszaki z podczepionymi frędzlami, w zwieńczeniu dekorację sztukatorską w postaci herbu lub hełmu heraldycznego z klejnotem ozdobnym i labrami, flankowanego wazonami, w dole zaś asymetryczną kompozycję sztukatorską, najprawdopodobniej opartą na motywie liści akantu (ryc. 30). Narożniki elewacji podkreślone były naprzemiennie układanymi, węższymi i szerszymi, płaskimi boniami. Ustalenie formy plastycznej dekoracji elewacji skrzydła zachodniego ułatwia inwentaryzacja rysunkowa elewacji dziedzińcowej skrzydła południowego, sporządzona ok. 1767 r. (ryc. 31). Zdradza ona, że zachodnia część tego skrzydła, mieszcząca m.in. odwach, posiadała wówczas dekorację o formie stylistycznej analogicznej jak w skrzydle zachodnim (na jej skraju istniało podobne boniowanie, zaś jej opaski okienne stanowiły skromniejszą, pozbawioną sztukaterii zawieszonych poniżej parapetów okien, wersję opasek znanych ze skrzydła zachodniego)¹¹⁶. Ok. 1767 r. boniowanie z naprzemiennych węższych i szerszych boni znajdowało się także w narożach wieży zegarowej oraz na skraju wschodniej części skrzydła południowego (co może oznaczać, że staraniem bpa Szembeka remontem objęto całe skrzydło południowe). Jak dowodzi inwentarz z 1742 r., opisujący m.in. wieżę zegarową przedzamczą, swój wygląd znany z rysunku inwentaryzacyjnego otrzymała ona dzięki bp Szembekowi (już wówczas posiadała pokryty blachą miedzianą hełm z dwoma tarasami z drewnianymi balustradami i żełbami, dołem tarczę zegara, płaskorzeźbę z przedstawieniem Matki Boskiej z Dzieciątkiem, ale też kartusz z herbem bpa Szembeka i datą jej remontu)¹¹⁷. Analiza odkrytych spod tynków murów skrzydła południowego pozwoliła ponadto ustalić, że modernizacja starszego obiektu położonego pomiędzy wieżą a skrzydłem wschodnim (powstałego w IV fazie budowlanej), zakończona powstaniem skrzydła południowego, została przeprowadzona gdy gotyckie mury wieży obronnej nadal istniały¹¹⁸. Przebudowa gotyckiej wieży na zegarową polegała zatem wyłącznie na wykonaniu nowej szaty architektonicznej z wykorzystaniem gotyckich murów. Dokładny czas przebudowy skrzydła zachodniego oraz

vious large window openings with relieving arches made from brick laid in the header bond (from phase V), new wider openings in the shape of an upright rectangle, receding from the face to the depth of just one header, replaced the previous small openings located in ogival Gothic blind windows (and so set in quite deep and limiting the amount of daylight able to penetrate inside) (fig. 10). They were given flat one-stretcher-high lintels, typical for the mature phase of the modern period. Poorer standard of their execution, in comparison with the former one-header-high arches, indicates that from the very beginning they were meant to be plastered over. Building those windows should probably be associated with modernisation of the wing, including plastering the elevation but also introducing rich stucco detail around window openings, and rustication in the corners of the wing¹¹⁵. As the pre-war and post-war photographs of the west wing reveal, by showing e.g. visible traces of window trims in the elevation, the frames were fitted with hood moulding in upper corners with fringes attached below and, in the coping, a stucco decoration in the form of a coat of arms or a heraldic helm with an ornamental crest and mantling, flanked with vases, while at the bottom there was an asymmetric stucco composition, most probably based on the acanthus leaf motif (fig. 30). Corners of the elevation were emphasised with alternately laid narrow and wide flat rustications. Determining the artistic form of the decoration of the west wing elevation is facilitated by the drawing inventory of the courtyard elevation in the south wing made in app. 1767 (fig. 31). It reveals that the west part of that wing, housing e.g. the guardroom, possessed then a decoration with the stylistic form analogical to the west wing (on its edge there existed similar rustication, while its window trims constituted a modest version of trims known from the west wing but deprived of stuccos suspended beneath window sills)¹¹⁶. About 1767, rustication made from alternate narrower and wider stripes was also to be found in the corners of the clock tower and on the edge of the east part of the south wing (which could mean that thanks to bishop Szembek efforts the whole south wing was renovated). The inventory from 1742, which among others described the clock tower in the bailey, showed that it owed its appearance known from the inventory sketch to bishop Szembek (it had already had a dome covered with copper sheets and two terraces with wooden balustrades and sculptures, and below the clock face, a relief representing Mother of God with Child, but also a cartouche with bishop Szembek's coat of arms and the date of renovation)¹¹⁷. Moreover, the analysis of the walls of the south wing discovered under plaster allowed for determining that modernisation of the older object situated between the tower and the east wing (built during phase IV of construction), which ended in erecting the south wing, had been carried out when the Gothic walls of the defensive tower still existed¹¹⁸. Converting the Gothic tower into a clock tower involved merely giving it a new architectonic decor using Gothic walls. Precise time of transforming the west and south wings is not known. However, since it was written in the inventory from 1742 that at that time the metal

południowego nie jest znany. Ponieważ jednak w inwentarzu z 1742 r. zapisano, że w tym czasie blaszany hełm wieży zegarowej miał już kolor zielony od korozji – czyli szlachetnej patyny (*Turris lamina ferrea contacta colore viridi tincta*), wieża musiała przejść remont najpóźniej na początku lat 30. XVIII w.¹¹⁹ Takie datowanie pośrednio potwierdza analiza formalna detalu zastosowanego w elewacjach skrzydła zachodniego i zachodniej części skrzydła południowego, wskazująca na powiązania z północnoeuropejskim nurtem rozwiniętego baroku¹²⁰.

Najprawdopodobniej za bpa Szembeka doszło także do przebudowy skrzydła wschodniego, zachowującej dotychczasowe poziomy użytkowe, a obejmującej wykonanie nowych, dużych otworów okiennych o kształcie prostokąta stojącego, nakrytych płaskimi nadprożami o wysokości wozówki cegły, nieprzeznaczonymi do ekspozycji¹²¹.

Działalność budowlaną bpa Szembeka – mało dotąd znaną, a jednak zakrojoną na dość szeroką skalę – zdają się też potwierdzać nie tylko inwentarze zamkowe, ale

dome of the clock tower had already gone green with corrosion – or the noble patina (*Turris lamina ferrea contacta colore viridi tincta*), the tower must have been renovated during the 1730s, at the latest¹¹⁹. Such dating has been indirectly confirmed by a formal analysis of the details used in elevations of the west wing and the west section of the south wing, which indicate associations with the north-European trend of developed Baroque¹²⁰.

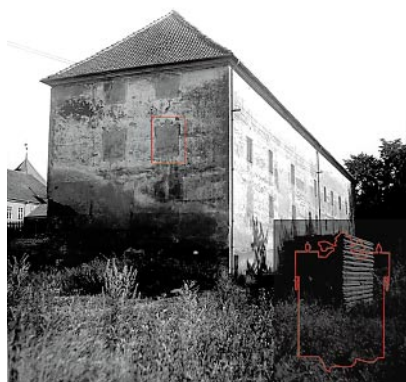
Most probably it was also during bishop Szembek's rule that alterations were made to the east wing, which preserved its previous functional levels but involved making new large window openings in the shape of upright rectangles covered with flat one stretcher high lintels not meant to be exposed¹²¹.

Building activity of bishop Szembek – which, though a large scale enterprise, has not been very well known – seems to be confirmed not only by castle inventories, but also by old chronicles which, besides the renovation of the bishop's palace in Frombork, erec-

Ryc. 29. Elewacja dziedzińcowa skrzydła południowego po skuciu tynków, w trakcie wykonywania podpiwniczenia dziedzińca. Rozwarstwienie murów fundamentowych: A – mury wieży gotyckiej z fazy I; B – mury z fazy V. Fot. L. Wawrykiewicz, 2010

Fig. 29. Courtyard elevation of the south wing after hacking off plaster, while making a basement in the courtyard. Stratification of foundation walls: A – walls of the Gothic tower from phase I; B – walls from phase V. Photo by L. Wawrykiewicz, 2010

Ryc. 30. Skrzydło zachodnie w 1939 r. (fot. Krauth) ze śladami po barokowych obramieniach okiennych. Fot. IS PAN, nr inw. 56688

Fig. 30. The west wing in 1939. (Photo by Krauth) with traces of Baroque window frames. Photo by IS PAN, inv. no 56688

Ryc. 31. Inwentaryzacja architektoniczna elewacji dziedzińcowej skrzydła południowego przedzamcza z ok. 1767 r., wykonana na zlecenie bpa Ignacego Krasickiego. Rys. ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie (dalej: MNK), nr inw. III-R.a. 15795

Fig. 31. Architectonic inventorying of the courtyard elevation of the south wing of the bailey from app. 1767, commissioned by bishop Ignacy Krasicki. Sketch from the collection of the National Museum in Krakow (further: NMK), inv. no III-R.a. 15795

Ryc. 32. Inwentaryzacja architektoniczna elewacji dziedzińcowej skrzydła wschodniego przedzamcza (tzw. pałacu bpa Grabowskiego) z ok. 1767 r., wykonana na zlecenie bpa Ignacego Krasickiego. Rys. ze zbiorów MNK, nr inw. III-R.a. 15793

Fig. 32. Architectonic inventorying of the elevation of the east wing of the bailey (the so called palace of bishop Grabowski) from app. 1767, commissioned by bishop Ignacy Krasicki. Sketch from the collection of NMK, inv. no. III-R.a. 15793

Ryc. 33. Elewacja dziedzińcowa skrzydła wschodniego po remoncie. Fot. L. Wawrykiewicz, 2011

Fig. 34. The bailey after its conversion into a hotel (in part with the new surface of the courtyard). Photo by L. Wawrykiewicz, 2011

i dawne kroniki, które prócz odnowienia pałacu biskupiego we Fromborku, wzniesienia kaplicy przy tamtejszej katedrze i częściowej odbudowy muru zamku w Orniecie oddają mu również takie zasługi jak odnowienie zamku lidzbarskiego i dobudowanie doń w stronę rzeki Łyny nowego budynku („wzniesionego przez księcia Szembeka w roku 1727 od fundamentów”)¹²². Dokonania biskupa na tym polu podkreślił także kronikarz opisujący jego śmierć w dniu 16 marca 1740 r.: „Tegoż bowiem roku (...) żyć przestał, zostawiając duchowieństwu i ludowi diecezjalnemu wzór pobożności do naśladowania, następcom zaś biskupom odnowione zamki”¹²³.

Drugi etap przebudowy przedzamcza w okresie baroku nastąpił za czasów bpa Adama S. Grabowskiego, tj. w połowie XVIII w., i objął swym zasięgiem skrzydło wschodnie oraz częściowo skrzydło południowe. W tym czasie w skrzydle wschodnim wprowadzono nowe, znane z czasów współczesnych, poziomy użytkowe, dokonano zmian w rozstawie osi okiennych (ryc. 20)¹²⁴, w elewacji dziedzińcowej wykonano pseudoryzalit zwieńczony trójkątnym naczółkiem, a w dachu zamontowano ozdobne facjaty. Wygląd wschodniego skrzydła przedzamcza po jego przebudowie na tzw. „pałac biskupi” zarejestrowano ok. 1767 r. Rysunek inwentaryzacyjny z tego czasu wskazuje, że skrzydło w wyniku przebudowy przeprowadzonej przez bpa Grabowskiego otrzymało w widoku od podjazdu formę symetrycznego pałacu (przy czym dwie południowe osie okienne zasłaniało skrzydło południowe), a za sprawą wystroju architektonicznego elewacji, w tym przez zastosowanie pilastrów w wielkim porządku, stało się obiektem reprezentacyjnym (ryc. 32). W elewacji dziedzińcowej tego skrzydła występował bogaty detal architektoniczny oraz sztukatorski, utrzymany już w duchu baroku klasycyzującego¹²⁵. W odróżnieniu od podobnego pod względem wielkości skrzydła zachodniego, w narożach pałacu użyte zostały wspomniane pilastry w wielkim porządku oraz opaski okienne z uszakami w górnych narożach, zwieńczone jednak już odcinkami profilowanych gzymsów, dołem z płycinami podokiennymi. Elewację dziedzińcową charakteryzowała równowaga podziałów wertykalnych i horyzontalnych (jej nadmierną długość starano się ukryć, wprowadzając trójosiowy pseudoryzalit z pilastrami w wielkim porządku na jego skrajach i w narożach elewacji). Co istotne – jak dowodzi rysunek inwentaryzacyjny, ale także odkryte spod tynków elewacje – przebudowa skrzydła wschodniego, przeprowadzona przez bpa Grabowskiego, nie obejmowała przedłużenia skrzydła w kierunku południowym¹²⁶. Równocześnie z przebudową skrzydła wschodniego doszło do częściowej modernizacji wyglądu skrzydła południowego. Jego część wschodnia, przy zachowaniu nieco wcześniejszego boniowania, otrzymała wokół okien detal architektoniczny jednolity ze skrzydłem wschodnim¹²⁷.

W trakcie barokowej przebudowy przedzamcza jego obiekty otrzymały typową dla tego czasu, ościeżnicową stolarkę okienną ze skrzydłami wyposażonymi w kute, ozdobne zawiasy kątowe, ze stałym słupkiem (w przypadku okien dwudzielnych) lub stałym krzyżem okiennym (w przypadku okien dwudzielnych, dwupoziomych, czteroskrzydłowych)¹²⁸.

Proces barokowej przebudowy przedzamcza zakończyło wystawienie w 1757 r. pomnika z polichromowa-

tion of the chapel by the local cathedral and partial reconstruction of the castle wall in Ornetka, recorded also his other achievements such as renovating the castle in Lidzbark and adding to it a new building on the side of the river Łyna (“erected by prince Szembek in 1727 from the foundations”)¹²². The bishop’s achievements in this field were also emphasised by the chronicler describing his death on March 16, 1740: “That year (...) he passed away, leaving a model of piety to be imitated by the clergy and people in the diocese, and renovated castles for his bishops successors.”¹²³

The second stage of the bailey conversion during the Baroque period took place in the times of bishop Adam S. Grabowski, i.e. in the mid-18th c., and involved the east wing and partially the south wing. At that time functional levels, known from the present times, were introduced and the spacing of window axes was changed in the east wing (fig. 20)¹²⁴, there was a pseudo-risalite topped with a triangular pediment made in the courtyard elevation, and decorative garrets were installed in the roof. The appearance of the east wing of the bailey after its conversion into the so called “bishop’s palace” was registered in app. 1767. An inventory sketch from that time shows that the wing, as a result of alterations introduced by bishop Grabowski acquired a form of a symmetrical palace in the view from the drive (while the two south window axes were blocked by the south wing), and because of architectonic decor of its elevations, including the use of pilasters in giant order, it became a stately formal object (fig. 32). Rich architectonic and stucco decorations, already representing the style of Classicising Baroque, could be found in the courtyard elevation of that wing¹²⁵. Otherwise than in the similar in size west wing, in the corners of the palace the above mentioned pilasters were used in the giant order and window trims with hood mouldings in upper corners, topped with sections of profiled cornices and panels below at the bottom. The courtyard elevation was characterised by the balance in vertical and horizontal divisions (it was attempted to conceal its excessive length by introducing a triple-axis pseudo-risalite with pilasters in the giant order at the edges and in the corners of the elevation). What seems significant – as confirmed by the inventory sketch and the elevations revealed under plaster – was that the alterations in the east wing introduced by bishop Grabowski, did not include lengthening the wing southwards¹²⁶. Simultaneously with the transformation of the east wing, the appearance of the south wing was partially modernised. Its eastern part, where previous rustication had been preserved, acquired architectonic detail round its windows that was uniform with the east wing¹²⁷.

During the Baroque transformation of the bailey its objects acquired casing window frames, typical for that period, with sashes fitted with wrought, decorative angle hinges, with a permanent mullion (in the case of double-sash windows) or a permanent cross window (in the case of double-sash, double-hung, four-casement sash windows)¹²⁸.

The process of Baroque transformation of the bailey was concluded in 1757 by setting up a monument with a polychrome statue of St. Katharine, most proba-

nym posągiem św. Katarzyny, najprawdopodobniej autorstwa warszawskiego rzeźbiarza Franciszka Antoniego Vogta, na co wskazał M. Karpowicz¹²⁹. W tym czasie kamienna nawierzchnia dziedzińca znana sprzed obecnej przebudowy przedzamcza na hotel musiała być już gotowa. Otrzymała ona indywidualny rysunek, przez co pierwotnie musiała dodatkowo oddziaływać na odbiór wnętrza architektonicznego, jakim było przedzamcze (ryc. 6 i 34)¹³⁰. Nawierzchnię dziedzińca przecinały wąskie pasy, we wschodniej części poprowadzone w kierunku wschód – zachód, w zachodniej na osi północ – południe, wykonane z drobnego, częściowo opracowanego kamienia polnego, ujęte w linie z nieco większego, podobnie opracowanego kamienia. Tak pomyślaną kompozycję przecinały dwa ciągi komunikacyjne: jezdny, wykonany z kamienia polnego, poprowadzony łukiem od bramy wjazdowej do mostu, oraz pieszy, z kostki kamiennej, biegnący skośnie od bramy wjazdowej do wejścia głównego w skrzydle wschodnim. Punkt kulminacyjny wnętrza stanowił pomnik z posągiem św. Katarzyny, dlatego trakt jezdny zakręcał, dla większego wyeksponowania pomnika, właśnie za nim.

Kwestią otwartą pozostaje jeszcze moment zmiany kształtu dachu skrzydła zachodniego z wymianą więźby dachowej. W chwili obecnej na podstawie przekazów archiwalnych nie jest możliwe ustalenie roku, w którym doszło do zastąpienia gotyckiego dachu dwuspadowego czterospadowym o mniejszych spadkach połaci oraz wprowadzenia zachowanej do czasu adaptacji na hotel więźby stolicowej z drewna ciosanego, usztywnionej podłużnie i poprzecznie mieczami, z trójkątnymi znakami montażowymi, wykonanymi dłutem (ryc. 35 i 36)¹³¹. Pewnym jest, że musiało to nastąpić w XVIII w., najprawdopodobniej w czasie przebudowy dokonanej przez bpa Szembeka¹³². Rozwiązania konstrukcyjne więźby w rejonie trójkątnego szczytu wschodniego (od strony dziedzińca), wskazujące, że w pierwszym etapie jej istnienia nie zakładano powstania tego szczytu, tylko zdają się to potwierdzać¹³³.

Po roku 1767 r. nastąpiło z kolei przedłużenie bryły skrzydła wschodniego w kierunku południowym, w stronę baszty cylindrycznej, w której bp Krasicki urządził jadalnię (ryc. 18)¹³⁴. Analizując zakres barokowej przebudowy przedzamcza w poł. XVIII w. warto jeszcze wspomnieć o litografii z 1. ćw. XIX w. wg rysunku hrabiny Angeliki zu Dohna, ukazującej zespół zamkowy od południowego wschodu¹³⁵. Z widoku owego wynika bowiem, że w trakcie przebudowy skrzydła wschodniego za bpa Grabowskiego reprezentacyjny charakter nadano jedynie elewacji dziedzińcowej, zaś elewacja wschodnia od strony fosy nie posiadała pierwotnie ani facjat dachowych, ani barokowego detalu architektonicznego w postaci dekoracyjnych obramień okiennych oraz płycin¹³⁶.

Warto w tym miejscu podjąć próbę pewnego uporządkowania informacji na temat funkcji poszczególnych obiektów przedzamcza w omawianej fazie. Wedle inwentarza z 1724 r. w skrzydle wschodnim znajdowało się wówczas mieszkanie burgrabiego, dalej, w cylindrycznej baszcie południowo-wschodniej urządzony był skład węgla. W skrzydle południowym zlokalizowane były: kordegarda/odwach (*cordegarda pro militaris*), kancelaria, zbrojownia, „pod schodami” zaś mieszkanie piwowara

bly made by Franciszek Antoni Vogt, a sculptor from Warsaw, as suggested by M. Karpowicz¹²⁹. At the same time the stone surface of the courtyard, known from before the current conversion of the bailey into a hotel, must have already been made. It acquired an individual design, due to which originally it must have additionally influence the perception of such an architectonic interior as the bailey (fig. 6 and 34)¹³⁰. The courtyard surface was lined with narrow stripes, running in the east – west direction in the east part, and along the north – south axis in the west part of the courtyard, made from fine partially worked natural stone, and encompassed with lines of slightly larger, similarly processed stone. The composition was crossed by two traffic routes: a road, made of natural stone, curving from the entrance gate to the bridge; and a footpath made of cobblestones, running diagonally from the entrance gate to the main entrance in the east wing. The culmination point of the interior was the monument with the statue of St. Katharine where the road turned just behind the statue to emphasise it even more.

The moment when the shape of the roof of the west wing was changed and the rafter framing replaced remains an open question. At the moment, on the basis of archive records, it is not possible to determine the year in which the Gothic gable roof was replaced with a hip roof with smaller pitch, and when the king post truss was introduced made from hewn timber, stiffened longitudinally and crosswise with angle braces, with triangular assembly marks made with chisel, which survived until the time of the adaptation into a hotel (fig. 35 and 36)¹³¹. It must have taken place in the 18th c., most probably during the renovation carried out by bishop Szembek¹³². Construction solutions of the rafter framing in the area of the triangular eastern gable (on the courtyard side) indicating that at the first stage of its existence creation of the gable was not intended, seems only to confirm it¹³³.

After 1767, the bulk of the east wing was elongated southwards, towards the cylindrical tower in which bishop Krasicki designed a dining room (fig. 18)¹³⁴. While analysing the range of the Baroque transformation of the bailey in the mid-18th c. it is worth mentioning a lithograph from the 1st quarter of the 19th c., according to the sketch of countess Angelika zu Dohna, showing the castle complex from the south east¹³⁵. The view reveals that, during the transformation of the east wing in the times of bishop Grabowski, only the courtyard elevation acquired a formal character, while the east elevation on the moat side did not originally have either roof garrets, or the Baroque architectonic detail in the form of decorative window frames or panels¹³⁶.

Here it might be worthwhile to try and organize the information referring to the functions of particular objects in the bailey during the discussed phase. According to the inventory from 1724, the burgrave's living quarters were then located in the east wing, and coal was stored in the cylindrical south-east tower. The south wing housed: a guardhouse (*cordegarda pro militaris*), clerk's office, armoury, and the brewer's quarters with a malt house "below stairs". Then a building with an

Ryc. 34. Przedzamcze po adaptacji na hotel (w części z nową nawierzchnią dziedzińca). Fot. L. Wawrykiewicz, 2011

Fig. 33. Courtyard elevation of the east wing after renovation. Photo by L. Wawrykiewicz, 2011

Ryc. 35. Więźba dachowa skrzydła zachodniego przed demontażem w ramach adaptacji na hotel. A – elementy ciosane z etapu I fazy VI; B – elementy tarte z etapu I fazy VII. Fot. L. Wawrykiewicz, 2008

Fig. 35. Roof rafter framing of the west wing before dismantling during its adaptation into a hotel. A – hewn elements from stage I of phase VI; B – lumber elements from stage I of phase VII. Photo by L. Wawrykiewicz, 2008 r.

Ryc. 36. Ciesielskie znaki montażowe na zdemontowanych elementach więźby dachowej skrzydła zachodniego. Fot. L. Wawrykiewicz, 2010

Fig. 36. Carpenters' assembly marks on dismantled elements of the roof rafter framing of the west wing. Photo by L. Wawrykiewicz, 2010

► Ryc. 37. Elewacja dziedzińcowa skrzydła południowego po skuciu tynków oraz demontażu więźby dachowej, przed budową wieży. Rozwarstwienie chronologiczne murów: A – mury budynku z fazy IV przebudowane w etapie I fazy VI; B – mury z etapu I fazy VI przebudowane w etapie I fazy VII; C – mury z etapu I fazy VII. Fot. L. Wawrykiewicz, 2010

Fig. 37. Courtyard elevation of the south wing, after hacking off plaster and dismantling roof rafter framing, before building the tower. Chronological stratification of walls: A – walls of the building from phase IV altered in stage I of phase VI; B – walls from stage I of phase VI altered in stage I of phase VII; C – walls from stage I of phase VII. Photo by L. Wawrykiewicz, 2010

Ryc. 38. Pomnik św. Katarzyny oraz elewacja dziedzińcowa skrzydła południowego po remoncie (z jednolitym detalem architektonicznym, utrzymanym w stylistyce baroku klasycyzującego). W boniowaniu narożnym wieży podcięcia wykonane pod blendę i otwór po XIX-wiecznych otworach okiennych (z etapu I fazy VII). Fot. L. Wawrykiewicz, 2011

Fig. 38. The statue of St. Katharine and the courtyard elevation of the south wing after renovation (with uniform architectonic detail, maintained in the classicizing Baroque stylistics). In the corner rustication of the tower there are bevels cut for a blind window, and an opening left from the 19th-century window (from stage I of phase VII). Photo by L. Wawrykiewicz, 2011

Ryc. 39. Pomnik św. Katarzyny na tle skrzydła południowego ok. 1908 r. Wokół okien skrzydła południowego widoczne malowane opaski. Fot. wg Festschrift 1908, ze zbiorów Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie

Fig. 39. The statue of St. Katherine against the background of the south wing, about 1908. Painted trims are visible around windows in the south wing. Photo acc. to Festschrift 1908, from the collection of the Museum of Warmia and Masuria in Olsztyn

Ryc. 40. Przedzamcze w widoku od południowego zachodu po adaptacji na Hotel Krasicki. U dołu wjazd do zamku zamieniony na parking. Fot. L. Wawrykiewicz, 2011

Fig. 40. View of the bailey from the south west, after its adaptation into Hotel Krasicki. At the bottom entrance to the castle changed into a parking lot. Photo by L. Wawrykiewicz, 2011

ze słodownią. Dalej opisano budynek z odkrytym dachem – wozownię w skrzydle zachodnim. Żelazne wrota w bramie wjazdowej na przedzamcze określono jako „najlepiej chronione i obwarowane”. Po zachodniej stronie przejazdu bramnego w skrzydle zachodnim znajdował się budynek bramny, w baszcie południowo-zachodniej izba ogrzewana, przy niej zaś kuchnia¹³⁷. W inwentarzu z 1742 r. w skrzydle zachodnim oprócz wozowni odnotowano również mieszkanie oficjała wojskowego oraz mieszkanie stajennego. Co ciekawe, w skrzydle tym nadal jeszcze znajdowało się przejście (gankiem) do ustępu „we wieży blisko rzeki Łyny” (w baszcie prostokątnej przy murze zachodnim). Na górnej kondygnacji był spichlerz. Na międzymurzu zachodnim funkcjonowała kuźnia, w której znajdowały się „dwa kowadła, miech, i wielka liczba starych narzędzi żelaznych”, obok zaś było mieszkanie kowala. Następnie opisano schody do mieszkania notariusza zamkowego. Komnata notariusza znajdowała się nad bramą (zachodnią) i posiadała trzy pojedyncze okna z kratami żelaznymi na zewnątrz. Za basztą południowo-zachodnią do zewnętrznego muru południowego przylegały „stajnie drewniane dla koni burgrabiego i notariusza, podobnie wozownia także drewniana”. Nieco bardziej szczegółowo opisano też dojazd do zamku od zachodu: „Idąc od strony kościoła parafialnego znowu brama z dwoma wielkimi podwojami, nad bramą wizerunek Najświętszej Marii Panny. Za bramą na murze po prawej krucyfiks w oprawie miedzianej. Przechodząc przez arkadę jest zniszczona wieża, brama zewnętrzna z dwoma skrzydłami (...)”¹³⁸. Jak wynika z powyższego opisu, ale i analizy XVIII-wiecznych prospektów Lidzbarka (ryc. 4 i 5), okrągłe baszty zachodniego przedbramia były już wówczas bardzo zniszczone i najwyraźniej w znacznej części rozebrane, choć zapewne jeszcze czytelne, skoro ich relikty zachowały się do chwili obecnej.

Nie wspomniano dotąd także o pewnej, można by rzec, osobliwości. Zanim bowiem jeszcze na dziedzińcu przedzamcza stała „w mistrzowski sposób wykonana” statua św. Katarzyny, w roku 1742 spisano, że „naprzeciwko wieży znajduje się fontanna z rzeźbą Neptuna” (*Ex opposito turris exstat fontanna cum Neptuno Sculpto*)¹³⁹.

VII faza – współczesna – przebudowy przedzamcza (XIX w.)

Już widok miasta z ok. 1800 r. przedstawia przedzamcze bez dostojnej wieży zegarowej¹⁴⁰. Kolejne – z lat 1829 i 1833 – tylko to potwierdzają¹⁴¹. Wiek XIX wniósł zatem do dziejów tego zespołu likwidację głównej jego dominanty w postaci wieży zegarowej, kontynuującej tradycję gotyckiej wieży obronnej, i wykonanie od południa trójkątnego szczytu¹⁴². Ale nie tylko. W tym czasie doszło także do odbudowy zachodniego odcinka skrzydła południowego, z nową artykulacją elewacji (rozstawem otworów, ryc. 37)¹⁴³. Co istotne, w ramach tych prac przemurowane zostały także mury dawnej wieży obronnej, zamienionej niegdyś w zegarową – zarówno od strony południowej, jak i od dziedzińca (gdzie na połączeniu z murem obiektu z IV i VI fazy, położonego na wschód od wieży, zastosowano wymuszone strzepia). Obecnie okazuje się to o tyle istotne, że XIX-wieczna kompozycja zachodniego odcinka elewacji dziedzińco-

open roof was described – a carriage house in the west wing. Iron doors in the entrance gate to the bailey were described as “the best protected and fortified”. On the west side of the entrance passage in the west wing there was the gatehouse, while in the south-west tower there was a heated room with adjacent kitchen¹³⁷. In the inventory from 1742 it is written that in the west wing, besides the carriage house, there was also accommodation for a military official and for a groom. What seems interesting is that in this wing there still was a passage (through the porch) to the privy “in the tower by the river Łyna” (in the rectangular tower by the west wall). On the top storey there was a granary. In the west intermural space there functioned a smithy in which there were “two anvils, bellows and a large number of old iron tools”, and the smith’s accommodation was next to it. Then the staircase to the rooms of the castle notary was described. The notary’s chamber was located above the (west) gate and had three single windows with iron bars on the outside. Behind the south-west tower, “wooden stables for the horses of the burgrave and the notary, similarly the carriage house, also wooden” adjoined the south outer wall. Slightly more detailed was the description of the approach to the castle from the west: “Coming from the direction of the parish church (there is) a gate again with great double doors, over the gate the image of the Holy Virgin. Past the gate on the wall on the right (there is) a crucifix in a copper frame. Across the arcade there is a ruined tower, and an outer gate with two wings (...)”¹³⁸. As can be concluded from the above description, and the analysis of 18th-century views of Lidzbark (fig. 4 and 5), the round towers of the west foregate had fallen into disrepair and at that time must have been obviously largely dismantled, though probably still visible, since their relics have been preserved until today.

A certain curiosity has not been mentioned yet. Before the “masterly executed” statue of St. Katharine was set up in the bailey courtyard, in 1742 it was written that “opposite the tower there stands a fountain with a sculpture of Neptune” (*Ex opposito turris exstat fontanna cum Neptuno Sculpto*)¹³⁹.

Phase VII: modern – transformation of the bailey (19th c.)

The view of the town from app. 1800 presents the bailey without its stately clock tower¹⁴⁰. Subsequent views – from 1829 and 1833 – only serve to confirm the fact¹⁴¹. The 19th century entered the history of the complex by eliminating its main dominant feature in the form of the clock tower continuing the tradition of the Gothic defensive tower, and adding a triangular gable from the south¹⁴². But not only. At the same time the western section of the south wing was rebuilt, with a new articulation of the elevation (spacing of openings, fig. 37)¹⁴³. Significantly, during the work the walls of the former defensive tower, later turned into the clock tower, were also altered – both on the south side and on the courtyard side (where enforced toothings were used at the joint with the wall of the object from phase IV and VI, located to the east of the wall). Currently, it has turned out to be of some importance since the 19th-century com-

wej skrzydła południowego posłużyła do „odtworzenia” barokowego wystroju architektonicznego w trakcie ostatniej adaptacji (ryc. 38)¹⁴⁴. W przypadku elewacji skrzydła zachodniego jego XIX-wieczne modyfikacje były jedynie kosmetyczne, gdyż zawęziły się do wykonania kilku nowych otworów drzwiowych, montażu stolarki okiennej i okiennic (nawet z zachowaniem dotychczasowych tynków ze śladami po barokowych opaskach okiennych). Jak pisano już wcześniej, XIX wiek przyniósł budynkom przedzamcza adaptację na siedzibę sądów. Polegała ona nie tylko, jak dotąd sądzono, na usunięciu detalu architektonicznego z elewacji skrzydła wschodniego i południowego oraz ujednoczeniu i uproszczeniu ich formy architektonicznej. Fotografie przedwojenne skrzydła południowego wskazują, że w pewnym okresie, przynajmniej na elewacji dziedzińcowej, funkcjonowała malowana dekoracja podkreślająca otwory okienne (ryc. 39). Stylistyka owej dekoracji skłania do datowania jej najwcześniej na przełom XIX i XX w. (przed 1908 r.)¹⁴⁵.

Wnioski konserwatorskie

Jak uczy doświadczenie, w wiekach ubiegłych bardzo oszczędnie dokonywano przebudów obiektów budowlanych. Jeśli wcześniejszy, „niemodny” już obiekt mógł zostać wykorzystany przy wznoszeniu nowej budowli, utrzymanej w bieżącym stylu architektonicznym, to zostawał on zazwyczaj wpisany w jej strukturę. Badania architektoniczne umożliwiają odnalezienie ukrytych niegdyś skrzętnie reliktyw starszych budowli, poszerzenie wiedzy o zabytku i na tej podstawie przewartościowanie dotychczasowych ocen formułowanych na jego temat, a niejednokrotnie – szczególnie w przypadku mniejszych ośrodków – stają się przyczynkiem do zapisania historii lokalnej.

Ale badania architektoniczne przeprowadzone w kompleksowy sposób pozwalają także ukierunkować badania archeologiczne i konserwatorskie. Archeolog prowadzący badania archeologiczne na południowym międzymurzu przedzamcza zauważa, że pomocne w datowaniu odkrytych przez niego reliktyw murów fundamentowych kurtyny południowej mogłoby się okazać skucie tynków z wyższych partii jej murów. I tu – jak wskazano w artykule – się nie myli. Kompleksowe i szczegółowe badania architektoniczne umożliwiają także zweryfikowanie stopnia zachowania substancji zabytkowej z poszczególnych faz budowlanych, co ma niebagatelne znaczenie w momencie prowadzenia badań konserwatorskich (pozwala bowiem uniknąć mylnych wniosków, np. o braku występowania nawarstwień w miejscach, gdzie nie należało się ich w ogóle spodziewać), a jest już szczególnie ważne, gdy planowane jest odtworzenie wyglądu zabytku z jednej z wielu jego faz budowlanych (gdyż pozwala np. uniknąć sytuacji odtwarzania szaty architektonicznej z wcześniejszej fazy budowlanej w oparciu o kompozycję elewacji z fazy późniejszej).

Badania naukowe, w tym badania architektoniczne, umożliwiają wreszcie właściwe rozpoznanie wartości zabytku, co jest niezbędne, ażeby owe autentyczne cechy zabytkowe w pełni objąć ochroną w trakcie jego adaptacji. Autentyzm odgrywa bowiem najważniejszą rolę tak

position of the western section of the courtyard elevation in the south wing served to “recreate” the Baroque architectonic decor during the last adaptation (fig. 38)¹⁴⁴. In the case of the west wing elevation its 19th-century modifications were only of cosmetics nature, as they narrowed down to having a few new door openings made, and fitting in window frames and shutters (even preserving the previous plaster with traces of Baroque window trims). As has been written earlier, in the 19th century buildings in the bailey were adapted to serve as the seat of the court of law. Contrary to the popular belief, the adaptation involved not only removing architectonic detail from the east and south wing elevation, or unifying and simplifying their architectonic form. Pre-war photographs of the south wing reveal that during a certain period, at least on the courtyard elevation, there functioned a painted decoration emphasising window openings (fig. 39). Stylistics of that decoration suggests that it should be dated to the turn of the 19th and 20th century, at the earliest (before 1908)¹⁴⁵.

Conservation conclusions

We know from experience that during the past centuries alterations to building objects were made very sparingly. If the previous “unfashionable” object could have been used while erecting the new building designed in the current architectonic style, then it usually became a part of the new structure. Architectonic research allows for discovering once carefully concealed relics of older buildings, expanding our knowledge of the monument and, on such basis, re-evaluating previous opinions concerning it, and frequently – especially in the case of smaller centres – it contributes to writing down local history.

But architectonic research carried out in a complex way also allow for directing archaeological and conservation research. An archaeologist conducting archaeological excavations in the south intermural space of the bailey observed that hacking off plaster from upper sections of its walls could prove helpful in dating relics of foundation walls of the south curtain he had discovered. And here – as the article points out – he would be right. Complex and detailed architectonic research allows for verifying the degree of preservation of historic substance from particular building phases, which is of great significance at the moment of carrying out conservation research (since it allows for avoiding wrong conclusions, e.g. concerning lack of accumulations occurring in places where they should not have been expected at all), and is particularly important when it is planned to recreate the appearance of the historic building from one of its many construction phases (since it allows e.g. for avoiding the situation when the architectonic décor from an earlier building phase is restored on the basis of the composition of elevation from a later phase).

Scientific research, including architectonic research, allows finally for proper recognition of the monument value, which is indispensable to fully protect its authentic historic features during the object’s adaptation. Authenticity plays the most important part both “in every scientific research”, and “in emergency conservation and restoration work”¹⁴⁶. According to the Charter of Ven-

„w każdym badaniu naukowym”, jak i „przy interwencyjnych pracach konserwatorskich i restauratorskich”¹⁴⁶. W myśl zapisów Karty Weneckiej, wyznaczającej międzynarodowe normy ochrony dziedzictwa kulturowego, prace podejmowane w zabytku architektury mają polegać jedynie na jego adaptacji do nowych potrzeb wyłącznie w ramach prac konserwatorskich i restauratorskich – z wyłączeniem z oczywistych względów dowolnej przebudowy. Jak wskazuje art. 9 Karty Weneckiej, u podstaw działań restauratorskich zawsze musi leżeć pełne naukowe rozpoznanie zabytku – restauracja bowiem „(...) polega na poszanowaniu dawnej substancji i elementów stanowiących autentyczne dokumenty przeszłości. Ustaje ona tam, gdzie zaczyna się domysł”¹⁴⁷. Prace restauratorskie w zabytku architektury muszą być zawsze poprzedzone kompleksowymi i rzetelnymi badaniami historycznymi, architektonicznymi i nierzadko archeologicznymi, bo jedynie w oparciu o ich wyniki możliwe jest dokonanie prawidłowego i pełnego wartościowania substancji zabytkowej. Wartościowanie zabytku stanowi bowiem podstawę świadomych działań tak konserwatorskich, jak i restauratorskich, odróżniając je tym właśnie od zwykłej przebudowy obiektu budowlanego.

ice, setting the international standards of cultural heritage protection, work undertaken in an architecture monument should involve its adaptation for new requirements only within the framework of conservation and restoration work – for obvious reasons ruling out the possibility of wilful alterations. As art. 9 of the Charter of Venice points out, restoration activities must always be based on full scientific recognition of the monument – since restoration “(...) means respecting the historic substance and elements constituting authentic documents of the past. It stops where supposition begins”¹⁴⁷. Restoration work in a monument of architecture always has to be preceded by complex and thorough historical, architectonic and frequently archaeological research, because only on the basis of its results it is possible to fully and properly evaluate the historic substance. Evaluating the monument constitutes the basis of conscious conservation and restoration activities, thus distinguishing them from ordinary conversion of a building object.

¹ M. Brykowska, *Metody pomiarów i badań zabytków architektury*, Warszawa 2003, s. 63, 65–67.
² O znaczeniu badań historycznych konstrukcji dachowych w datowaniu i rozwarstwieniu zabytków pisali np.: A. Konieczny, *Drewno jako ważne źródło w kompleksowych badaniach architektonicznych budowli murowanych*, [w:] *Zabytkowe budowle drewniane i stolarka architektoniczna wobec współczesnych zagrożeń*, red. E. Okoń, Toruń 2005, s. 75–94; L. Wawrykiewicz, M. Skarżyńska-Wawrykiewicz, *Storczykowe więźby dachowe kościołów powiatu szczecińskiego*, „Rocznik Mazurski” 2010, t. 14, s. 217–242.
³ M. Brykowska, jw., s. 75.
⁴ Do czasu adaptacji przedzamcza na hotel badania architektoniczne prowadzili kolejno: A. Kąsinowski (badania powierzchniowe, lata 60. XX w.); J. Wańkowska-Sobiesiak (1979); K.L. Wasilewski, A. Szmitkowska, G. Mózdzynski (1999). Z uwagi na użytkowanie obiektów siłą rzeczy badania te nie miały charakteru kompleksowego. Z chwilą podjęcia zamiaru adaptacji przedzamcza na hotel kolejne badania architektoniczne przeprowadzili na zlecenie inwestora J. Wańkowska-Sobiesiak i M. Poważka (2008). Zob.: J. Wańkowska-Sobiesiak, *Zespół zamkowy w Lidzbarku Warmińskim. Zabudowa przedzamcza*, „Rocznik Warmińsko-Mazurski” 2010, t. 3, s. 190–239.
⁵ Koncepcję oraz projekt adaptacji przedzamcza na hotel opracowała pracownia Dżus G.K. Architektki S.C. z Olsztyna (arch. Grzegorz Dżus).
⁶ *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, red. K. Mikulski, E. Borodij, t. 1, Lidzbark Warmiński 2008, s. 59–60; J. Sikorski, *Zamek lidzbarski i rezydencja biskupia*, [w:] *Dziedzictwo Warmii, IV: Lidzbark Warmiński 1308–2008*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 24–32; A. Rzempoluch, *Lidzbark Warmiński*, Warszawa 1989, s. 8.
⁷ A. Rzempoluch, *Lidzbark...*, jw., s. 11; M. Jackiewicz-Garniec, M. Garniec, *Zamki państwa krzyżackiego w dawnych Prusach. Powiśle, Warmia, Mazury*, s. 198–199; H. Domańska, E. Radtke, *Zamek biskupów warmińskich*, [w:] *Lidzbark Warmiński. Z dziejów miasta i okolic*, Lidzbark Warmiński, mps, nn.
⁸ J. Sikorski, *Zamek lidzbarski...*, jw., s. 26. H. Domańska i E. Radtke przypominają jedynie o pełnieniu przez warownię

roli rezydencji biskupa Eberharda z Nysy w latach 1315–1321, a następnie o jej zamieszkiwaniu przez wójta Henryka von Luter w latach 1335–1342 oraz kasztelana Mikołaja w 1340 r. Zob.: H. Domańska, E. Radtke, jw., nn.; H. Domańska, *Zamek w Lidzbarku Warmińskim. Dokumentacja naukowo-historyczna*, Gdańsk 1964–1965, mps PKZ, s. 7. Do podobnej adaptacji miejscowych technik budowlanych opartych na lokalnym budulcu dochodziło także w pierwszych warowniach krzyżackich, budowanych stopniowo na podbijanych terenach pogańskich. Dopiero z początkiem XIV w. związane jest wykorzystanie ceramiki, obcej kulturze pruskiej. Zob.: M. Arszyński, *Architektura warowna zakonu krzyżackiego w Prusach*, [w:] *Fundacje artystyczne na terenie państwa krzyżackiego w Prusach*, t. 2 – *Eseje*, red. B. Pospieszna, Malbork 2010, s. 9–14.

⁹ Biorąc pod uwagę przykłady pierwszych strażnic krzyżackich, wykorzystujących poniekąd z konieczności wzory nieregularnych umocnień pruskich, można domniemywać, że podobna sytuacja miała miejsce także w przypadku drewniano-ziemnej strażnicy biskupiej. Por. przypis 8.

¹⁰ Kronika Jana Plastwiga za: *Scriptores Rerum Warmiensium oder Quellenschriften zur Geschichte Ermlands*, Hrsg. v. C.P. Woelky, J.M. Saage, Bd. 1, Braunsberg 1866, s. 60.

¹¹ Tamże, s. 75.

¹² „Ipse dominus Heinricus ambitum in castro Heilsberg facere incepit et complevit; suburbium etiam eiusdem castri muris ac fossatis circumduxit.” Za: *Scriptores Rerum Warmiensium...*, jw., s. 82.

¹³ A. Rzempoluch, *Lidzbark...*, jw., s. 11; A. Kąsinowski, *Architektoniczne badania powierzchniowe przedzamcza zamku w Lidzbarku oraz zespołu murów obwodowych*, Szczecin 1968, mps PKZ, s. 7–8; H. Domańska, *Zamek w Lidzbarku...*, jw., s. 15; H. Domańska, *Zamki województwa olsztyńskiego*, Gdańsk 1974–1975, mps, s. 46; *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, jw., s. 111–112.

¹⁴ *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, jw., s. 115. H. Domańska stwierdza, że funkcja gospodarcza przedzamcza południowego utrzymała się do XVIII w. Zob.: H. Domańska, *Zamki województwa...*, jw., s. 52.

- ¹⁵ H. Domańska, *Zamek w Lidzbarku...*, jw., s. 65; H. Domańska, E. Radtke, jw., nn.
- ¹⁶ L. Kajzer, S. Kołodziejki, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2001, s. 272.
- ¹⁷ A. Kąsinowski, jw., s. 6, 8.
- ¹⁸ Chronologia ta zostaje powtórzona w monografii Lidzbarka Warmińskiego z 2008 r. Zob.: *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, jw., s. 115.
- ¹⁹ H. Domańska, *Zamki województwa...*, jw., s. 49.
- ²⁰ A. Rzempołuch, *Lidzbark...*, jw., s. 35.
- ²¹ H. Domańska, *Rezydencja Lidzbarska*, Olsztyn 1973, nn.; A. Kąsinowski, jw., s. 7; H. Domańska, *Zamki województwa...*, jw., s. 46.
- ²² B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 181.
- ²³ J. Wańkowska-Sobiesiak, jw., s. 203-206.
- ²⁴ A. Rzempołuch, *Lidzbark...*, jw., s. 27; A. Kąsinowski, jw., s. 11-12; *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, jw., s. 115; B. Guerquin, jw., s. 181; H. Domańska, *Zamki województwa...*, jw., s. 50; H. Domańska, E. Radtke, jw., nn.
- ²⁵ H. Domańska, E. Radtke, jw., nn.
- ²⁶ R. Herman, *Nowe spojrzenie na przedzamcze w Lidzbarku Warmińskim. Wstępne wyniki badań archeologicznych*, [w:] *Dni dziedzictwa Warmii – VIII. Skarby Warmii*, Lidzbark Warmiński 2009, s. 63-91. Ustalenia te powtarza J. Wańkowska-Sobiesiak, jw., s. 214.
- ²⁷ Tamże, s. 70-82.
- ²⁸ H. Domańska, *Baszta narożna przedzamcza w Lidzbarku Warmińskim*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1968, t. 13, z. 4, s. 364.
- ²⁹ H. Domańska, *Rezydencja...*, jw., nn.; H. Domańska, *Baszta narożna...*, jw., s. 365. H. Domańska przypuszcza, że modernizacji baszty południowo-wschodniej dokonano przed poł. XVI w., kiedy to już „Lidzbark wymieniany jest jako największa całych Prus obrona”.
- ³⁰ R. Herman, jw., s. 77; B. Guerquin, jw., s. 181.
- ³¹ H. Domańska, E. Radtke, jw., nn.
- ³² A. Kąsinowski, jw., s. 7; *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, jw., s. 116. Datowanie bramy zachodniej powtarza za Kąsinowskim J. Wańkowska-Sobiesiak, mimo, iż w swej publikacji wspomina o rycinie z dzieła Tretera (wydanego w 1588 r.), na której brama zachodnia z szczytą bramną i basztami już widnieje. Zob.: J. Wańkowska-Sobiesiak, jw., s. 206.
- ³³ A. Kąsinowski, jw., s. 7. Zdaniem A. Kąsinowskiego basteja powstała w wyniku przebudowy wcześniejszego muru obwodowego.
- ³⁴ H. Domańska, *Zamki województwa...*, jw., s. 50.
- ³⁵ A. Rzempołuch, *Lidzbark...*, jw., s. 35.
- ³⁶ H. Domańska, *Zamek w Lidzbarku...*, jw., s. 69; E. Radtke, *Rezydencja lidzbarska biskupów warmińskich*, Lidzbark Warmiński 2010, s. 60; J. Wańkowska-Sobiesiak, jw., s. 207 (datowanie na lata 1679-1688).
- ³⁷ H. Domańska, *Zamek w Lidzbarku...*, jw., s. 60; H. Domańska, E. Radtke, jw., nn.
- ³⁸ H. Domańska, *Zamek w Lidzbarku...*, jw., s. 70; J. Wańkowska-Sobiesiak, jw., s. 207.
- ³⁹ H. Domańska, *Zamek w Lidzbarku...*, jw., s. 71; E. Radtke, *Rezydencja...*, jw., s. 69; H. Domańska, E. Radtke, jw., nn.
- ⁴⁰ S. Achremczyk, *Uwagi o mecenacie kulturalnym biskupów warmińskich w XVII i XVIII w.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1987, nr 1, s. 14. Achremczyk podaje, że pałac powstał z przeznaczeniem dla dworzan w latach 1755-65.
- ⁴¹ *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, jw., s. 119; A. Rzempołuch, *Lidzbark...*, jw., s. 20; J. Dygdała, *Adam Stanisław Grabowski (1698-1766). Biskup, Polityk, Mecenat*, Olsztyn 1994, s. 129-130. J. Dygdała stawia hipotezę, że barokowy pałac we wschodniej części przedzamcza mógł zostać postawiony w latach 1745-1747.
- ⁴² K. Kordek, *Mecenas biskupa A. S. Grabowskiego*, „Rocznik Olsztyński” 1975, t. 11, s. 164.
- ⁴³ H. Domańska, *Zamek w Lidzbarku...*, jw., s. 65; H. Domańska, *Zamki województwa...*, jw., s. 51; H. Domańska, E. Radtke, jw., nn.; A. Rzempołuch, *Lidzbark...*, jw., s. 20 (choć temu autorowi zapewne chodzi o powstanie skrzydła południowego w uporządkowanej, jednolitej formie budynku piętrowego nakrytego dachem dwuspadowym); A. Rzempołuch, *Kaplica na zamku w Lidzbarku Warmińskim jako przestrzeń sakralna i miejsce fundacji artystycznych*, [w:] *Kaplica na zamku w Lidzbarku Warmińskim*, Olsztyn 2010, s. 29-30. H. Domańska jednocześnie zauważa, że na elewacji wieży w skrzydle południowym znajdował się herb bpa Szembeka. Zob.: H. Domańska, *Zamek w Lidzbarku...*, jw., s. 70.
- ⁴⁴ K. Kordek, jw., s. 171. W czerwcu 1757 r. zaksięgowano zapłatę w wysokości 49 złotych na rzecz „malarza od statuy Św. Katarzyny”. Jak wskazuje data na pomniku, został on ufundowany rok wcześniej, w 1756 r.
- ⁴⁵ K. Kordek, jw., s. 153; J. Dygdała, jw., s. 130; M. Karpowicz, *Związki Warmii z Warszawą w zakresie rzeźby w XVIII wieku*, „Rocznik Olsztyński” 1997, t. 17, s. 82-84.
- ⁴⁶ *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, jw., s. 119; H. Domańska, *Zamek w Lidzbarku...*, jw., s. 61; H. Domańska, E. Radtke, jw., nn.
- ⁴⁷ *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, jw., s. 119; H. Domańska, *Baszta narożna...*, s. 365; H. Domańska, E. Radtke, jw., nn.
- ⁴⁸ H. Domańska, *Baszta narożna...*, s. 365.
- ⁴⁹ *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, jw., s. 119; E. Radtke, *Rezydencja...*, jw., s. 82.
- ⁵⁰ H. Domańska, E. Radtke, jw., nn.
- ⁵¹ *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, jw., s. 120; E. Radtke, *Rezydencja...*, jw., s. 83; H. Domańska, E. Radtke, jw., nn. Basztę południowo-wschodnią przeznaczono na archiwum sądowe.
- ⁵² *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, jw., s. 120; H. Domańska, *Zamek w Lidzbarku...*, jw., s. 70; H. Domańska, E. Radtke, jw., nn.
- ⁵³ E. Radtke, *Rezydencja...*, jw., s. 83-84.
- ⁵⁴ *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, jw., s. 120; H. Domańska, *Baszta narożna...*, jw., s. 367.
- ⁵⁵ K. Hauke, W. Thimm, *Schloss Heilsberg. Residenz der Bischöfe von Ermland. Geschichte und Wiederherstellung 1927-1944*, Münster 1981; *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, jw., s. 121; E. Radtke, *Rezydencja...*, jw., s. 97-98.
- ⁵⁶ W trakcie badań ustalono, że mur ten schodził na głębokość 3 m poniżej lustra rzeki Łyny, posiadał strzelnice oraz ganki obrony, po których jednak nie znaleziono żadnych śladów. W obrębie zachodniego miedzymurza odnaleziono ok. 1-1,5 m poniżej obecnego poziomu gruntu kamienny bruk z rynsztokiem. Zob.: K. Hauke, W. Thimm, jw., s. 21. Mur ten był poprzedzony palisadą, a dalej faszyną. Palisada posłużyła w XVI i XVII w. do budowy dodatkowego muru, który jednak uległ zniszczeniu. Zob.: H. Domańska, *Zamek w Lidzbarku...*, jw., s. 64.
- ⁵⁷ H. Domańska, *Zamek w Lidzbarku...*, jw., s. 61; H. Domańska, E. Radtke, jw., nn.
- ⁵⁸ K. Hauke, W. Thimm, jw., s. 38; H. Domańska, *Zamek w Lidzbarku...*, jw., s. 61.
- ⁵⁹ E. Radtke, *Rezydencja...*, jw., s. 98.
- ⁶⁰ H. Domańska, E. Radtke, jw., nn.; E. Radtke, *Rezydencja...*, jw., s. 117.
- ⁶¹ Tamże.
- ⁶² E. Radtke, *Rezydencja...*, jw., s. 118.
- ⁶³ A. Kąsinowski, jw., s. 12.
- ⁶⁴ Powyżej XX-wiecznego poziomu miedzymurza południowego, funkcjonującego w chwili rozpoczęcia przebudowy na hotel, widoczny jest już narożnik gotyckiego skrzydła wschodniego, dostawionego do skutej, wcześniejszej kurtyny południowej (z I fazy budowy).
- ⁶⁵ J. Wańkowska-Sobiesiak podaje natomiast, że mur południowy został przemurowany po 1480 r. i przed pocz. XVI w. Zob.: J. Wańkowska-Sobiesiak, jw., s. 205.
- ⁶⁶ Otwór ten w górnej partii posiada wymurowane (zaplanowane) ościeża, natomiast u dołu został wtórnie rozkuty. Zob.: R. Herman, jw., s. 72; J. Sikorski, *Zamek lidzbarski – przestrzeń dziejowa i historyczna*, [w:] *Zamek malowany. Ratunkowe prace konserwatorskie krużganków zamku lidzbarskiego*, Olsztyn 2011, s. 22. J. Wańkowska-Sobiesiak uznaje ten otwór za wtórny. Zob.: J. Wańkowska-Sobiesiak, jw., s. 213.

- ⁶⁷ H. Mackiewicz, A. Mackiewicz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w Lidzbarku Warmińskim na ST. XIX wykopy 3-10 (Rejon przedzamcza). Badania prowadzono od 4 maja do 15 czerwca 1999 roku*, Stawiguda, sierpień 1999, mps, s. 66.
- ⁶⁸ Potwierdzają to ustalenia archeologa R. Hermana, który słusznie uznaje zachowane polichromie elewacji wieży za świadectwo, że dojazd do zespołu zamkowego musiał prowadzić od południowego wschodu.
- ⁶⁹ Stan wód w fosie regulowała śluza przy młynie. Ujście wód fosy następowało przez przepust w murze zachodnim przy zamku. Zob.: H. Domańska, *Zamek w Lidzbarku...*, jw., s. 63. Zasilanie fos wodami rzeki Symsarny potwierdzały badania geologiczne i archeologiczne wykonywane po II wojnie światowej, które wskazywały, że w momencie zamulenia fos, ich wody znajdowały ujście do Łyny pod budynkami przedzamcza, tym samym czyniąc w nich szkody. Zob.: H. Domańska, *Zamek w Lidzbarku...*, jw., s. 67; H. Mackiewicz, A. Mackiewicz, jw., s. 41, 63 i 67.
- ⁷⁰ Prowadzone obecnie prace wykazały, że najniższe partie murów przedzamcza przewiązane są po obwodzie, a także u zbiegu z kamiennymi fundamentami ścian dziedzińcowych skrzydła wschodniego i zachodniego. Wtórne uzupełnienie występuje we wschodnim odcinku północnego muru przedzamcza, który – jak wskazują fotografie przedwojenne ze zbiorów Instytutu Sztuki PAN w Warszawie (dalej: IS PAN) oraz powojenne, jeszcze z lat 60. XX w. – znajdował się w 1939 r. w bardzo złym stanie technicznym, zob.: IS PAN, Zbiory fotografii i rysunków pomiarowych, nr inw. 56686, 56687; H. Domańska, *Zamek w Lidzbarku...*, jw., ryc. 165, 166.
- ⁷¹ W dolnej partii murów wieży widoczne były zaplanowane strzypia, które wykorzystano przy wznoszeniu zachodniego odcinka muru południowego.
- ⁷² Analogiczna sytuacja występowała w narożniku południowo-wschodnim tego skrzydła, a zatem na styku skrzydła zachodniego z południowym murem obronnym. Analiza lica w narożniku północno-zachodnim skrzydła wschodniego, ze względu na zły stan techniczny lica, nie była możliwa ze znacznej odległości (bez bezpośredniego dostępu z rusztowań).
- ⁷³ Łuki blend miały bardzo łagodny wykrój, ale z uwagi na technikę wykonania, tzn. wymurowanie z dwóch odcinków stykających się w osi – odczytywane były jednak jako ostre. Łuki blend wykonane od podstaw w ramach adaptacji skrzydła na hotel, z uwagi na odstępstwo od tej metody wykonania, stają się bliższe łukom pełnym.
- ⁷⁴ Wcześniej, w stopniu na który pozwalał zakres badań, zadokumentował niektóre z otworów tej fazy A. Kąsinowski. Obecnie ślady niektórych z otworów gotyckich, np. ostatniej kondygnacji elewacji szczytowych, znikły w wyniku przemurowań.
- ⁷⁵ Obecnie w tym miejscu wykonano od podstaw nowe otwory, wymurowując ich ościeża w wątku gotyckim.
- ⁷⁶ W niektórych z dolnych otworów nadal zatopione były fragmenty belek.
- ⁷⁷ Na ustalenie czasu, w którym element ten funkcjonował, mogły pozwolić badania dendrochronologiczne belek zatopionych w murze. Czytelność szwów po dawnych otworach drzewianych piętra oraz górnych otworów po belkach obecnie zmalała (w porównaniu ze stanem bezpośrednio po skuciu tynków).
- ⁷⁸ Sprezycowanie czasu budowy skrzydła umożliwiało przeprowadzenie badań dendrochronologicznych belki zatopionej w progu opisywanego otworu drzwiowego.
- ⁷⁹ W bocznych ścianach baszty ustępowej istniały otwory zamknięte odcinkiem łuku, pozwalające na wymywanie nieczystości z jej wnętrza. Do czasu budowy baszty ustępowej (która, jak pokazały odkryvky archeologiczne, nie była przewiązana z murem zachodnim) w murze zewnętrznym mógł funkcjonować wykusz ustępowy. W trakcie ostatnich prac budowlanych, prowadzących do wykonania w oparciu o odkryte mury baszty obiektu przeznaczonego na śmietnik, łuk w północnej ścianie bocznej uległ likwidacji (w zamian pojawiło się obszerne, wymurowane w wątku gotyckim wejście o naprożu położonym znacznie wyżej, wykonanym w innej formie i prezentującym niski poziom wykonawstwa).
- ⁸⁰ Po oczyszczeniu elewacji ślad ten już nie istnieje.
- ⁸¹ W narożniku tym istniał krótki szew powstały z wtórnego domurowania kilku warstw do wcześniejszego muru, zbieżny z górną krawędzią biegnącą na tym odcinku rolki, wymagający z tych względów sprawdzenia (w trakcie prac rejon ten został przemurowany).
- ⁸² Stan ten utrzymano w ramach prowadzonej obecnie inwestycji, nadbudowując na nieestetycznym murze z licem z małych kamieni polnych, układanych bez zachowania warstwowości, ceglany, wąski murek, wykonany w wątku gotyckim. Niewielki odcinek oryginalnego, gotyckiego lica ceglanego, dowodzący o formie zewnętrznego muru miedzymurza zachodniego, zaniknął.
- ⁸³ O wtórności skrzydła wschodniego względem południowej kurтины przedzamcza, powstałej w I fazie budowlanej, dowodził szef występujący na styku tego skrzydła ze skrzydłem południowym, powstały z dostawienia narożnika skrzydła wschodniego do skutej, wcześniejszej kurтины południowej. Gotycki mur południowy skrzydła wschodniego, powstałego w opisywanej II fazie budowlanej, był w momencie podjęcia adaptacji przedzamcza na hotel zachowany przynajmniej do połowy wysokości pierwszego piętra skrzydła południowego, a we wnętrzach na parterze skrzydła wschodniego, tj. w rejonie wejścia do sklepionej kolebkowo, pierwotnie jednoprzestrzennej piwnicy tego skrzydła.
- ⁸⁴ Stopień zniszczenia gotyckiego lica, wynikający m.in. z licznych wtórnych jego przebudów sprawiał, iż dopiero szczegółowe zinventaryzowanie reliktyw odkrytych spod tynków elewacji mogło dać podstawy do zebrania maksimum informacji na temat jego pierwotnego wyglądu, tzn. wysokości oraz kompozycji elewacji z okresu gotyku, a także zakresu późniejszych przekształceń. Uważna analiza wyższych partii gotyckich reliktyw mogła przynieść ustalenie wysokości elewacji wschodniej tego skrzydła w pierwszej, gotyckiej fazie rozwojowej.
- ⁸⁵ Dotychczasowe badania sygnalizowały istnienie pojedynczych egzemplarzy otworów, i to wyłącznie dolnych.
- ⁸⁶ J. Wańkowska-Sobiesiak podaje, że gotycki mur elewacji dziedzińcowej był budowany warstwowo, jako kamiennie-cegłany, co nie znajduje potwierdzenia w zachowanych reliktywach. Zob.: J. Wańkowska-Sobiesiak, jw., s. 205.
- ⁸⁷ Jak wyjaśnia A. Szorc, „wójt krajowy, w przekazach źródłowych określany z łacińska mianem *advocatus generalis episcopatus Warmiensesis*, z niemiecka zaś *Landvoigt des Bistums Ermland*, był najwyższym dowódcą siły zbrojnej obu połączonych domen warmińskich i najwyższym sędzią w sprawach kryminalnych domen biskupiej. Raz do roku w towarzystwie notariusza objeżdżał wszystkie siedem komornictw biskupich i sprawował tam sądy, które podlegały jednak kontroli samego biskupa, jednakże w sprawach kryminalnych biskup nie ingerował, gdyż nie pozwalało mu na to prawo kanoniczne”. A. Kopiczko dodaje, że wójt był „niezbędny przy ustaleniach i regulacjach granic oraz w czasie przeprowadzania kolonizacji”, a także odpowiadał za porządek i bezpieczeństwo na drogach. Zob.: A. Szorc, *Życie codzienne na dworze biskupów warmińskich (na przykładzie dworów Stanisława Hozjusza i Marcina Kromera)*, [w:] *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich*, Olsztyn 1997, s. 15; A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525-1772*, Olsztyn 1993, s. 74.
- ⁸⁸ Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej: APO), Urząd Konserwatora Zabytków Sztuki i Historii Prowincji Prus Wschodnich, sygn. 367/621, k. 97. APO dysponuje opisami inwentarzy zamku lidzbarskiego z archiwum biskupiego we Fromborku. Oryginały znajdują się obecnie w zasobach Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie.
- ⁸⁹ A. Kąsinowski, jw., s. 6.
- ⁹⁰ R. Herman, jw., s. 76.
- ⁹¹ Po południowej stronie tego muru brak śladów po wykopach wykonywanych pod jego budowę (które odnotowano choćby od strony północnej), a sam mur ma zróżnicowane posadowienie, tzn. od północy posadowiony jest wyżej niż od południa. Zob.: H. Mackiewicz, A. Mackiewicz, jw., s. 63.

- ⁹² Istnienie ceglano-licowego lica zewnętrznego potwierdziła odkrywka archeologiczna wykonana w ramach badań prowadzonych przez A. Mackiewiczą w 1992 r., jw., s. 63. Jak dowodzą archiwalne fotografie, w pewnym momencie przed II wojną światową wschodni odcinek muru zewnętrznego otrzymał od zewnątrz kamienne lico (z kamienia łamanego), bez przywrócenia mu pierwotnej grubości. Stan ten utrzymał się po II wojnie światowej oraz obecnie. J. Wańkowska-Sobiesiak błędnie przyjmuje, że mur ten był pierwotnie budowany warstwowo jako kamienno-ceglany. Zob.: J. Wańkowska-Sobiesiak, jw., s. 205.
- ⁹³ Jak przyjmuje H. Domańska, przyziemie baszty mogło być od międzymurza odcięte wrotami. Zob.: H. Domańska, *Baszta narożna...*, jw., s. 369.
- ⁹⁴ J. Wańkowska-Sobiesiak przypuszcza, że jest to mur budynku odwachu, co wydaje się mało prawdopodobne i niezgodne z przekazami źródłowymi. Zob.: J. Wańkowska-Sobiesiak, jw., s. 213.
- ⁹⁵ H. Domańska, *Baszta narożna...*, jw., s. 370. Jak dotąd w obrębie baszty południowo-wschodniej nie przeprowadzono szczegółowych badań architektonicznych, polegających na systematycznym zarejestrowaniu wszystkich relikwów z fazy gotyckiej i tym samym ustaleniu zakresu kolejnych przebudów baszty.
- ⁹⁶ Średniowieczna konstrukcja zachowała się do czasu pożaru w 1994 r. W jej centrum położony był jedyny storczyk, zwany królem, dołem usztywniony mieczami, w połowie wysokości zaś dwoma skrzyżowanymi jętkami, podwieszonymi dodatkowo do krokwi za pomocą mieczy stopowych, w górze natomiast rozchodzącymi się promieniście zastrzałami. Złącza były wykonane na nakładkę z zaczepem. Zob.: *Projekt techniczny odbudowy baszty. Pałac biskupa A. St. Grabowskiego*, proj. M. Kowalczyk, 1994, mps.
- ⁹⁷ Zdobyta w ramach badań archeologicznych informacja o jej wtórności względem muru międzymurza zachodniego nie została wykorzystana (w ramach odbudowy baszty jej ściany wymurowano jako przekraczające zewnętrzne lico muru zachodniego).
- ⁹⁸ Znaczenie obronne obiektów ustępowych w postaci gdańska widzi M. Arsyński, jw., s. 21.
- ⁹⁹ Widok zespołu zamkowego na rycinie z dzieła T. Tretera, *Theatrum virtutum D. [ivi] Stanislai Hosii*, Roma 1588 (wyd. pol.: Kraków 1998, Poznań 2004).
- ¹⁰⁰ W 1496 r. – jak donoszą inwentarze – dochodzi do dokończenia budowy baszty św. Krzysztofa. Zob.: K. Wróblewska, *Łukasz Wątczenrode jako fundator dzieł sztuki*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1972, z. 1, s. 152. Już jednak w 2. poł. XVI w., za czasów biskupów Stanisława Hozjusza i Marcina Kromera, na zamku lidzbarskim istniały tylko dwie wieże obronne (tzn. obsadzone na co dzień stróżami): wysoka, którą bezapelacyjnie należy utożsamiać z wieżą zamku, oraz właśnie wieża św. Krzysztofa, w której należy widzieć wysoką wieżę obronną na przedzamczu (jak wskazuje rycina z dzieła Tretera, jest ona wówczas drugą co do wielkości dominantą w zespole). Zob.: A. Szorc, *Życie codzienne...*, jw., s. 27.
- ¹⁰¹ H. Domańska, *Baszta narożna...*, jw., s. 365.
- ¹⁰² Powojenna fotografia południowo-zachodniego narożnika przedzamcza z 1960 r., ukazująca go w stanie sprzed remontu i przebudowy baszty południowo-zachodniej, wskazuje, że przed basztą, na wschód od niej, istniał zaokrąglony uskok, mogący stanowić pozostałość pierwotnego narożnika międzymurza przedzamcza (po remoncie baszty uskok ten zanikł). Wyjaśnienie tajemnicy wyglądu tej części przedzamcza w poszczególnych fazach budowlanych, także w pierwszej (sprzed budowy bramy zachodniej) mogły przynieść badania archeologiczno-architektoniczne, przeprowadzone wewnątrz tej baszty oraz na północ od niej (w kierunku baszty ustępowej położonej w murze zachodniego międzymurza).
- ¹⁰³ Fotografia baszty południowo-zachodniej z 1960 r. świadczy o istnieniu strzelnicy skierowanej na południową ścianę szyi przedbramia.
- ¹⁰⁴ Inwentarz zamku lidzbarskiego z 1742 r., APO, sygn. 367/621, k. 64-65.
- ¹⁰⁵ Po pracach konserwatorskich ślad ten zanikł.
- ¹⁰⁶ Poszerzenie wiedzy na temat wyglądu zewnętrznego tego obiektu mogły przynieść badania konserwatorskie elewacji (ubytki tynków występujące jeszcze przed podjęciem adaptacji na hotel wskazywały, że spoina mogła mieć kolor czerwony).
- ¹⁰⁷ Do prac tych użyto m.in.: trzech kamieni kwadratowych do umocnienia fundamentów wieży, 40 beczek cementu holenderskiego i 3300 cegieł holenderskich, APO, sygn. 367/621, k. 1.
- ¹⁰⁸ Tamże.
- ¹⁰⁹ H. Domańska podaje, że po XVI w. umieszczono w skrzydle zachodnim stajnię, kurnik i wozownię oraz urządzono mieszkanie dla służby zamkowej. Zob.: H. Domańska, *Zamek w Lidzbarku...*, jw., s. 65.
- ¹¹⁰ Ościeża tychże otworów okiennych starano się wykuć w sposób precyzyjny w murze, niekiedy jedynie przemurując je cegłą kładzioną na płask.
- ¹¹¹ Typ konstrukcji otworów okiennych z ceramicznym wypełnieniem powyżej prosto zamkniętej stolarki okiennej utrzymał się w obrębie drugiej kondygnacji nadziemnej skrzydła zachodniego, pomimo wymiany stolarki, do czasu prowadzonych obecnie prac adaptacyjnych. Obecnie wtórność otworów z tej fazy została zatarta (ościeża zostały przemurowane w wątku gotyckim, przez co sprawiają wrażenie pierwotnych). Z otworów usunięto deskowe nadproża, a w zamian pojawiły się ahistoryczne okna z deskowym wypełnieniem pomiędzy obokiem stolarki a odcinkowym łukiem konstrukcyjnym.
- ¹¹² APO, sygn. 367/621, k. 9, 11, 13.
- ¹¹³ APO, sygn. 367/621, k. 68 (tłum. aut.).
- ¹¹⁴ Dotąd przypisywano mu jedynie budowę wieży.
- ¹¹⁵ Dekoracja wokół okien pojawiła się zarówno wokół otworów o lukach wykonanych z cegły w układzie główkowym, jak i tych z naprzami wykonanymi z cegły w układzie wozówkowym. Ślady po niej czytelne były jeszcze przed II wojną światową, a nawet w latach 60. XX w., zaś pozostałości barokowych tynków wapienno-piaskowych zachowane były częściowo jeszcze przed podjęciem obecnych prac adaptacyjnych. Zob.: IS PAN, Zbiory fotografii i rysunków pomiarowych, nr inw. 56688; A. Kąsinowski, jw., k. 52.
- ¹¹⁶ Muzeum Narodowe w Krakowie (dalej: MNK), nr inw. III-R.a. 15795. Obecnie ujednolicono formę detalu architektonicznego elewacji skrzydła południowego, wprowadzając w zachodniej części tego skrzydła późniejszy stylistycznie detal, tak jak w części wschodniej oraz w skrzydle wschodnim przedzamcza.
- ¹¹⁷ APO, sygn. 367/621, k. 62. W inwentarzu nie podano niestety daty zapisanej na kartuszu. Obecnie hełm wieży otrzymał pokrycie z jasnoszarej blachy cynkowej, zaś balustrady i ozdobne wazony tarasów zostały wykonane z kamienia.
- ¹¹⁸ Budynek pochodzący z IV fazy został miejscami przemurowany w ramach przebudowy barokowej. Fragmenty wprowadzone właśnie w okresie baroku zostały dostawione do murów wieży obronnej (dopiero XIX-wieczna przebudowa zniszczyła mury wieży obronnej).
- ¹¹⁹ APO, sygn. 367/621, k. 62. Przyjmuje się, że naturalny proces patynowania blachy miedzianej do koloru zielonego w środowisku nieagresywnym trwa ok. 10-14 lat. Zob.: *Patynowanie miedzi. Wybór częściowy z książki „Miedź w architekturze”* (Copper in Architecture) wydanej przez Copper Development Association (Towarzystwo Rozwoju Miedzi) z USA, Wrocław 2001, s. 6.
- ¹²⁰ Wyrazicielem tego nurtu w architekturze polskiego baroku był Tylman van Gameren (1632-1706), w którego pałacowych realizacjach również jest zauważalna tendencja do podkreślenia bogatą dekoracją rzeźbiarską otworów okiennych oraz stosowania w tym celu motywów roślinnych, rycerskich, herbowych oraz kotarowych (frędzle). W elewacjach pałaców jego autorstwa wokół okien występowały opaski z uszakami w górnych narożach, do których nierzadko podcepienie były frędzle, a dekoracja rzeźbiarska podobnie koncentrowała się w zwieńczeniu i u podstawy otworów. Współtwórcą bogatszych przedstawień rzeźbiarskich, w tym opasujących okna, w budowlach jego projektu był rzeźbiarz Andrzej Schlüter z Gdańska. Zob.:

- A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1978, s. 200-205.
- ¹²¹ Inwentarz z 1742 r. wskazuje, że skrzydło to jest zajmowane przez burgrabiego i jego dwór. APO, sygn. 367/621, k. 60.
- ¹²² Za inwentarzem z 1742 r. APO, sygn. 367/621, k. 54 (tłum. aut.); Ks. J. W. Heide, *Archiwum dawne i nowe lidzbarskiego kościoła archiprezbiterialnego*, wydał krytycznie: C. P. Woelky, przełożył: bp J. Wojtkowski, Olsztyn 2006, s. 127. Informacja o podjęciu właśnie przez bpa Szembeka remontu i odbudowy zamku w Ornećcu po pożarze jest istotna z jeszcze jednego względu. W 1767 r. wykonano bowiem nie tylko inwentaryzację zabudowy lidzbarskiego przedzamcza, ale także inwentaryzację elewacji zamku orneckiego, którego barokowe obramienia okienne i drzwiowe swą formą przypominają właśnie barokowy detal architektoniczny skrzydła zachodniego oraz zachodniej części południowego skrzydła przedzamcza w Lidzbarku Warmińskim. Zob.: S. Achremczyk, *Ormeta. Dzieje miasta*, Olsztyn 2006, s. 41, 43.
- ¹²³ Za: Ks. J. W. Heide, jw., s. 66. Z inicjatywy bpa Szembeka wzniesiono także barokowe kościoły w: Głotowie, Ramsowie, Chwałęcynie, Osetniku, Braniewie-Świętym Krzyżu, Biskupcu, Chruścielu i Lamkowie. Zob.: *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, jw., s. 206.
- ¹²⁴ W porównaniu z nieco wcześniejszymi otworami okiennymi tego skrzydła otwory zostały zamknięte nadprożami łukowymi o niskiej strzałce, wykonanymi z cegieł w układzie wozówkowym.
- ¹²⁵ W ramach adaptacji przedzamcza na hotel starano się odtworzyć wygląd elewacji skrzydła z okresu jego świetności, tj. połowy XVIII w. Zwielokrotniono przy tym jednak liczbę fasjad dachowych, narożne pilastry przesunięto na skraj elewacji (likwidując dystans pozwalający na wyeksponowanie obiegającego skrzydła gzymsu kordonowego), zaś w miejsce trzech pilastrów podkreślających naroża pseudoryzalitu wykonano z każdej ze stron po dwa pilastry (odchodząc od wykonania po jednym pilastrze w tyle naroży pseudoryzalitu). Zmiana w wystroju narożników skrzydła spowodowała, że ich nieregularności, pierwotnie niewidoczne, zostały wyeksponowane przez odchylenie pilastrów od naturalnego dla nich pionu. Por. ryc. 32 i 33.
- ¹²⁶ Obecnie barokowy detal architektoniczny, przedstawiony na rysunku z ok. 1767 r., wprowadzono także w południowej, późniejszej części skrzydła.
- ¹²⁷ W ramach ostatniej adaptacji przedzamcza wykonano detal wokół okien (w oparciu jednak o nieco inny rozstaw okien niż zostało to zarejestrowane na inwentaryzacji z ok. 1767 r.), rezygnując jednak z narożnego boniowania.
- ¹²⁸ Forma okien barokowych, w tym zawiasów kątowych z tego okresu, możliwa była do ustalenia na podstawie powojennych zdjęć (m.in. aut. A. Kaśinowskiego), inwentaryzacji rysunkowo-pomiarowej (*Architektura skrzydła wschodniego przedzamcza. Pałac Biskupa Grabowskiego. Aktualizacja inwentaryzacji architektoniczno-konserwatorskiej po pożarze*, t. 2, aut. K. Litwinionek, M. Kowalczyk, B. Wilkowski, R. Drozdowski, 06.1994 r.) oraz analogii z innymi obiektami. XVIII-wieczną chronologię zachowanych do czasu adaptacji przedzamcza na hotel egzemplarzy okien ościeżnicowych potwierdziła forma słupka oraz ślemienia. Zob.: J. Tajchman, *Stolarstwo okienne w Polsce. Rozwój i problematyka konserwatorska*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria C, Studia i Materiały, t. 5, Warszawa 1990, ryc. 38. Obecnie wprowadzane okna zespolone, ze względu na swą konstrukcję, otrzymały formę bliższą oknom skrzynkowym, ze skrzydłami otwieranymi do wnętrza, oraz oknom zespolonym, wprowadzonym w latach 90. XX w. w elewację tylną i boczną skrzydła wschodniego (po pożarze z 1994 r.).
- ¹²⁹ M. Karpowicz, jw., s. 82-84. W czerwcu 1757 r. zaksięgowano zapłatę w wysokości 49 złotych na rzecz „malarza od statuy Św. Katarzyny”. O tym, że pomnik św. Katarzyny był polichromowany, świadczą nie tylko przekazy źródłowe, lecz także dokumentacja z prac konserwatorskich, przeprowadzonych przez E. Maryniak-Piaszczyńską w okresie od maja 1988 r. do sierpnia 1989 r.
- ¹³⁰ Zachowaną do czasu ostatniej adaptacji nawierzchnię zdemonstrowano i położono ponownie (po wykonaniu podpiwniczenia dziedzińca) z wyjątkiem wschodniej i południowej części dziedzińca, w obrębie których drobny kamień wypełniający podłużne pasy zastąpiono współczesnym rozwiązaniem z płyt granitowych o bardzo jasnym i zróżnicowanym kolorze.
- ¹³¹ Obecnie skrzydło zachodnie zostało po obwodzie nadbudowane i wyposażone w stalową konstrukcję dachową z odbudowanym od podstaw szczytem elewacji dziedzińcowej. Nadbudowa skrzydła zachodniego szczególnie zauważalna jest na styku ze skrzydłem południowym, którego kalenica, podobnie jak przy styku ze skrzydłem wschodnim, do momentu przebudowy na hotel wnikała w gzyms wieńczący elewację skrzydła zachodniego.
- ¹³² Ustalenie wieku konstrukcji dachowej mogły przynieść badania dendrochronologiczne jej belek. W tej chwili można jedynie założyć, że w trakcie tak szeroko zakrojonej przebudowy przedzamcza, jaka nastąpiła za czasów bpa Szembeka (obejmującej modernizację wieży i elewacji skrzydła południowego, a także najprawdopodobniej wykonanie na nim jednolitego dachu), wcześniejszy, nieprzystający do nowożytnego wystroju elewacji skrzydła zachodniego dach dwuspadowy zastąpiono nową konstrukcją. Rysunek inwentaryzacyjny z ok. 1767 r., ukazujący przekrój przez skrzydło południowe, wskazuje, że dach nad nim posiadał analogiczny typ konstrukcji stłocowej usztywnionej mieczami. Niezrealizowany projekt przebudowy skrzydła zachodniego na sąd z 1821 r. (Landbaumeister Blankenhorn z Lidzbarka Warmińskiego, neg. ze zb. IS PAN, nr inw. 56659) wskazuje na istnienie już wówczas wieżby dachowej o konstrukcji tożsamej z konstrukcją dachową zachowaną do czasu adaptacji na hotel. Do momentu podjęcia ostatnich prac adaptacyjnych na dachu tego skrzydła zachowana była jeszcze częściowo dachówka ceramiczna typu mnich-mniszka.
- ¹³³ Szczyt oparto na ciosanych krokwiach głównej konstrukcji dachowej. W konstrukcji dachu wykonanej za szczytem użyto drewna tartego oraz połączeń kotwami, co może wskazywać na jej budowę dopiero w XIX w.
- ¹³⁴ Zauważa to także J. Wańkowska-Sobiesiak, choć mimo to stwierdza, że forma skrzydła wschodniego od czasów bpa Grabowskiego nie została naruszona, a jedynie pozabawiona detalu i fasjad. Zob.: J. Wańkowska-Sobiesiak, jw., s. 208 i 211. Obecnie barokowy detal architektoniczny z czasów bpa Grabowskiego „odtworzono” także na tej, późniejszej części skrzydła wschodniego.
- ¹³⁵ Tablica z wydawnictwa *Borussia. Museum für Preussische Vaterlandskunde*, t. 2, Dresden 1839, w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
- ¹³⁶ W trakcie ostatnich prac adaptacyjnych pseudobarokowy detal wykonano na wszystkich elewacjach skrzydła wschodniego, łącznie z XIX-wieczną klatką schodową, dostawioną od wschodu. Fasjaty o barokowych formach wykonano też we wschodniej połaci dachu (od strony fosy).
- ¹³⁷ APO, sygn. 367/621, k. 97.
- ¹³⁸ Tamże, k. 62-65.
- ¹³⁹ Tamże, k. 62 i 68.
- ¹⁴⁰ Widok miasta od północnego wschodu z ok. 1800 r. za: *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, jw., ryc. 89.
- ¹⁴¹ Panorama miasta od południowego wschodu z 1829 r. wykonana w technice litografii przez Rundta oraz widok na miasto od wschodu z 1833 r. wykonany w technice litografii przez W.M., wydane przez Sachsea. Tamże, ryc. 90 i 91.
- ¹⁴² Pierwotnie w szczycie znajdowało się, analogiczne jak w szczycie skrzydła zachodniego, okrągłe okienko, później, aż do czasów przebudowy na hotel, prostokątne.
- ¹⁴³ J. Wańkowska-Sobiesiak uznaje zachodnią część skrzydła południowego za XVIII-wieczną. Zob.: J. Wańkowska-Sobiesiak, jw., s. 208.
- ¹⁴⁴ W oparciu o XIX-wieczny rozstaw i liczbę osi okiennych dokonano „odtworzenia” barokowego detalu architektonicznego elewacji. Doprowadziło to nie tylko do sytuacji, że w elewacji znajduje się większa niż w baroku liczba osi (w porównaniu ze

stanem z ok. 1767 r.), ale nawet do konieczności wykonania nieestetycznego i alogicznego przycięcia odtwarzanego bonionowania, sygnalizującego zachodni kraniec wieży zegarowej, do XIX-wiecznych otworów okiennych. Otwory zachodniej części skrzydła południowego otrzymały także identyczną oprawę architektoniczną jak we wschodniej jego części (choć, jak pokazuje inwentaryzacja z ok. 1767 r., była ona w obrębie skrzydła stylistycznie zróżnicowana).

¹⁴⁵Fot. wg „Festschrift” 1908, w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.

¹⁴⁶Dokument z Nara o Autentyzmie, Nara (Japonia) 1994, przekład Małgorzata Fokt-Willmann, pkt 9 i 10. Za: <http://www.nid.pl/idm,60,dokumenty-doktrynalne.html> (06.06.2011).

¹⁴⁷Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych – *Karta Wenecka. Postanowienia i Uchwały II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków w Wenecji w 1964 r.*, [w:] *Vademecum Konserwatorów Zabytków – Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa Kultury*, „Biuletyn ICOMOS”, Warszawa 1996, s. 20-21.

Streszczenie

Badania architektoniczne zabytku, prowadzące do rozwarstwienia chronologicznego jego struktury i ustalenia przemian jego formy architektonicznej, rzetelnego wartościowania substancji zabytkowej oraz wyznaczenia priorytetów natury konserwatorskiej, powinny mieć charakter podstawowego zabiegu wykonywanego przed rozpoczęciem czynności projektowych, a następnie prowadzonego także w trakcie realizacji inwestycji w zabytku. Przykład przedzamcza zamku biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim pokazuje, jak istotne dla prawidłowego przeprowadzenia badań architektonicznych jest dokonanie kwerendy archiwalnej i bibliograficznej, postawienie właściwych pytań badawczych, uwzględniających także wyniki kwerendy, oraz podjęcie próby odnalezienia na nie odpowiedzi. Właściwe ukierunkowanie badań architektonicznych wraz z rzetelnym zadokumentowaniem ich wyników może stanowić wówczas podstawę nie tylko do remontu lub adaptacji, lecz także do usystematyzowania wiedzy o zabytku.

Prowadzone prace remontowo-adaptacyjne potwierdziły jak ważnym i jak jeszcze nie rozpoznanym zabytkiem są obiekty przedzamcza. Dotychczasowa wiedza o przedzamczu w wielu kwestiach opierała się na przypuszczeniach i jako pozyskana z mniej lub bardziej jednoznacznych źródeł archiwalnych wymagała uszczegółowienia lub nawet potwierdzenia bezpośrednio na obiekcie. Następujące na przestrzeni wieków przemiany budowlano-funkcjonalne przedzamcza stanowiły bowiem zazwyczaj temat poboczny w zderzeniu ze zrozumiałym dążeniem do szczegółowego poznania dziejów zamku właściwego. Dokonana próba rozwarstwienia chronologicznego obiektów przedzamcza umożliwiła częściowe zweryfikowanie i uzupełnienie dotychczasowego stanu wiedzy na temat dziejów jego budowy.

Badania architektoniczne umożliwiają odnalezienie ukrytych relikwów starszych budowli, poszerzenie wiedzy o zabytku, i na tej podstawie przewartościowanie dotychczasowych ocen formułowanych na jego temat. Kompleksowe i szczegółowe badania architektoniczne umożliwiają także zweryfikowanie stopnia zachowania substancji zabytkowej z poszczególnych faz budowlanych, co jest szczególnie ważne, gdy planowane jest odtworzenie wyglądu zabytku z jednej z wielu jego faz budowlanych. Prace restauratorskie w zabytku architektury muszą być zawsze poprzedzone kompleksowymi badaniami historycznymi, architektonicznymi i archeologicznymi, bo jedynie w oparciu o ich wyniki możliwe jest dokonanie prawidłowego i pełnego wartościowania substancji zabytkowej.

Abstract

Architectonic research of a historic building, leading to chronological stratification of its structure and determining the transformations in its architectonic form, thorough evaluation of historic substance and identifying priorities of conservation character, ought to constitute essential treatment applied before commencing any project work, and subsequently continued while carrying out an investment in the monument. The example of the bailey from the castle of the Bishops of Warmia in Lidzbark Warmiński shows how important for the proper conduct of architectonic research is carrying out archive and bibliographic preliminary research, posing appropriate research questions which would take into account the results of preliminary research, and trying to find answers to them. Directing architectonic research properly and thoroughly documenting its results could then constitute a basis not only for renovation or adaptation work, but also for systematising knowledge concerning the monument.

The carried out renovation and adaptation work confirmed how significant yet still unrecognised are the historic objects in the bailey. Previous knowledge about the bailey was based on guesswork in various issues and, as acquired from more or less explicit archive sources, required to be expanded or even confirmed directly in the object. Building and functional transformations of the bailey, which took place over centuries, usually constituted a side issue when confronted with an understandable desire to learn the detailed history of the proper castle. The successful attempt of chronological stratification of the bailey objects allowed for partially verifying and completing the current state of knowledge concerning its building history.

Architectonic research allows for discovering concealed relics of older buildings, expanding our knowledge of the monument and, on such basis, re-evaluating previous opinions concerning it. Complex and detailed architectonic research allows for verifying the degree of preservation of historic substance from particular building phases, which is of great significance when it is planned to recreate the appearance of the historic building from one of its many construction phases. Restoration work in a monument of architecture always has to be preceded by complex historical, architectonic and archaeological research, because only on the basis of its results it is possible to fully and properly evaluate the historic substance.